

Geen Wilhelmus, maar Fries volkslied Uit het leven van de anarchist Sjoerd Aukes Tolsma (1853-1936)

Rients Faber

Summary

At the end of the nineteenth century the labour movement had become a popular movement. People demanded a fair reward for their daily labours. In their struggle for a better society the prominent leaders of this movement, Domela Nieuwenhuis and Troelstra, would not have been successful without the support of courageous and passionate local leaders.

Such a passionate person was Sjoerd Aukes Tolsma (1853-1936). He is still vividly remembered by his grandchildren. In this paper their memories are linked to historical facts. Light is shed on the labour movement of this period by means of a discussion of Tolsma's background: what were his motives and expectations and how did these affect his personal life. Sjoerd's choice of anarchism as a political movement -- he was a supporter of Domela Nieuwenhuis - did not bring the solution he had hoped for. Anarchism was surpassed by the success of Troelstra's social-democratic movement. The tragic loss of Sjoerd's talented youngest son in 1911 also changed his perception of life. Nevertheless, some aspects of his social commitment have more or less remained in his family's lifestyle: such as losing their Christian faith, teetotalism, taking care of one's own life, a practical sense of justice and making music.

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de arbeidersbeweging een massabeweging. De beweging organiseerde de mensen die niet langer wilden accepteren dat zij in hun strijd om het bestaan waren overgeleverd aan de wisselvalligheid van menselijke willekeur en van natuurlijk toeval. Zij eisten een rechtvaardige beloning en behandeling voor hun aandeel in het maatschappelijk leven. Al waren mannen als Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra de grote leiders en ideologische gidsen, hun beweging had nooit vorm gekregen als massabeweging zonder lokale en regionale leiders. Het waren de mensen uit het gewone volk die met moed en overtuiging streden voor een rechtvaardiger wereld.

Historisch gezien is de vraag interessant wie de mensen waren die de moed hadden in de negentiende eeuw zich te verzetten tegen de gevestigde orde. Hoe leefden zij, hoe dachten zij, wat deden zij? Voor de mensen die in die tijd leefden, waren veel zaken zo vanzelfsprekend dat ze in het officiële historisch geheugen geen plaats kregen. Tijden veranderen en daarmee de belevingscontext. Daarom kunnen familieverhalen een interessante

aanvulling geven op de motieven en omstandigheden die er toe hebben geleid dat iemand zich maatschappelijk manifesteerde als anarchist of socialist. In de geschiedwetenschappen vallen dergelijke verhalen onder de *petite histoire*.¹

Een persoon die in dit verband een plaats verdient, is Sjoerd Aukes Tolsma (1853-1936) uit het Friese dorp Berlikum. Zijn kleinkinderen verhaalden nog met bewondering over zijn doen en laten toen ze zelf intussen al kleinkinderen hadden. Een grootvader die tot hun verbeelding sprak: iemand die grenzen durfde overschrijden, een man met lef, en iemand die ondernemend was in zowel zijn persoonlijk leven als in de dorpsgemeenschap. Zijn kleinkinderen, die nu nog een laatste belevingsgetuigenis konden memoriseren, hadden als kind tijdens de verjaardagsvisites op zondagmiddag menigmaal vol verwondering geluisterd naar de verhalen over de sterke staaltjes van pake Sjoerd. In dit artikel komt een flink aantal verhalen die in de familie zijn overgeleverd aan de orde. Verhalen, waardoor de familieleden zich met een trots gevoel verbonden voelden.

Deze verhalen uit de familie geven inzicht in de persoonlijkheid van Sjoerd Aukes Tolsma. Ze geven interessante details, en vertellen gebeurtenissen en andere zaken uit het leven van Sjoerd Tolsma, zijn gezin en zijn familie, die een belangrijke aanvulling vormen op het weinige wat over hem bekend was. Daarnaast krijgen we inzicht in emoties en beleving van gebeurtenissen en verhoudingen uit die tijd. In dit artikel is geprobeerd waar mogelijk feitelijke bronnen te koppelen aan die verhalen uit de familieoverlevering. Sommige daarvan vallen historisch gemakkelijk op hun plaats, terwijl andere verhalen in dat opzicht veel meer problemen opleveren. Bovendien is het mogelijk (en ook waarschijnlijk) dat bij het doorvertellen 'vervormingen' zijn opgetreden. Wanneer voldoende feitelijke omstandigheden te traceren zijn, kunnen 'vervormingen' worden gecorrigeerd. Het verhaal over het schoolhoofd K. Kremer uit Berlikum is daarvan een voorbeeld. Andere verhalen worden aan de lezer doorgegeven als een verhaal uit de familieoverlevering.

Zijn leven wordt zoveel mogelijk verbonden met de feitelijke bronnen over de politieke activiteiten in het Berlikum van die dagen. Daar komt bij, dat Sjoerds zwager, Tjeerd Pieters Schat (1859-1939), politiek actief was in de socialistische beweging van het naburige Sint Annaparochie. Via hem werd Sjoerd betrokken in een aantal politieke acties die het dorp Sint Anne in die dagen op zijn grondvesten deed schudden.

Afkomst en jeugdjaren (1853-1881)

In het met twee eenvoudige zilveren sloten versierde kerkboek van zijn moeder Jetske staat vermeld: '1853 den 6 Augustus is geboren Sjoerd A.

*De huishouding van Sjoerd Aukes Tolsma rond 1900. Van links naar rechts: Jarig (*1890), moeder Elske, vader Sjoerd, Akke (*1895), Pieter (*1888) en Auke (*1884).*

Tolsma en is gedoopt den 12 September door M.L. de Boer.² Sjoerd was de derde zoon van Auke Aukes Tolsma en Jetske Jarigs Winselaar. De Tolsma's stamden uit een oud boerengeslacht. Een paar generaties eerder waren alle voorvaderen in de mannelijke lijn boeren geweest. Hun spoor kan in de tijd worden teruggevolgd tot omstreeks 1500, toen de familie op een boerderij in het buurtschap Tolsum onder Tzum was gevestigd. Aan deze buurtschap ontleende de familie zijn naam.

De grootvader van Sjoerd, Auke Doekeles Tolsma, was tuinder en schipper te Berlikum, en ook zijn grootvader van moeders kant was daar tuinder. De vader van Sjoerd was turfschipper.³ In zijn jonge jaren leefde Sjoerd met zijn broers en zus op het turfschip. De oudste anekdotes die zijn kleinkinderen Romke en Auke Tolsma nog weten te verhalen, komen uit die tijd. Sjoerd Aukes was een lenige jongen en kon zijn benen in zijn nek leggen. Op zekere dag kon hij ze niet meer terug krijgen. Dit tot groot vermaak van de omstanders. De jongens aan boord van het schip, Sjoerd, Jarig en Auke, hadden ook een tamme kraai. Als er mensen het schip voorbij liepen, viel vaak de opmerking: 'Och skipper, wat hewwe jou een mooie papegaaï.' De kwajongens hadden de kraai rood opgeverfd. Die lenigheid en creativiteit om wat van het leven te maken, zou een wezenlijk element in het leven van Sjoerd Aukes blijven, zoals uit een aantal voorbeelden nog zal blijken.

Toen Sjoerd elf jaar oud werd, schafte hij een kerkboek aan.⁴ Met potlood schreef hij achterin het boek: 'Dit is Sjoerd, Auke, Tolsma zijn / kerkboek, gekregen den 6 Augustus / van het jaar 1864 te Leeuwarden. / Geboren den

6 Augustus 1853 / te Berlikum. / Ik was nog maar 11 jaar / Toen kocht ik dit boekje voor de kerk / Ja mijn weinig bespaarde geld / Heb ik hier toe besteed.'

Sjoerd was toen hij ouder werd, niet geschikt voor het werk op het schip, omdat hij, en hier is de overlevering minder duidelijk, een rugziekte had of een klap met de giek tegen de rug had gekregen. Tot zijn vijftiende levensjaar heeft hij als knecht bij zijn vader op het schip gewerkt. Zijn jongere broer Liebrugt Aukes (1867-1936) nam het schippersbedrijf in 1887 van hun vader over. *De Affaire zal op denzelfden voet worden voortgezet.*' is als N.B. aan de overlijdensadvertentie van Auke Aukes toegevoegd. Voor Sjoerd was het beter om een zittend vak te leren en zo kwam hij in de leer bij de horloge- en klokmaker J. Stoffer in de Hoofdstraat te Berlikum. Toen hij het ambacht voldoende beheerste, kwam hij er in loondienst.

Ook op het pad der liefde was Sjoerd een ondernemende baas. Zo ging hij eens met een kameraad in een tilbury naar de kermis in Achlum of Arum. Ze kregen daar scharrel met twee plaatselijke schoonheden en de vonken sloegen over. Zoals in die tijd gebruikelijk ging men dan op zondagavond op visite bij de geliefde. Sjoerd zijn vlam was een boerendochter. De tilbury maakte wel indruk op de vader van het meisje. Deze begon al snel bij Sjoerd te vissen of hij ook boer was. Die vraag wist Sjoerd vol overtuiging met 'ja' te beantwoorden. De week daarop wilde de boer nog wat meer weten. Of hij een veeboer was? 'Nee,' zei Sjoerd. Of hij een bouwboer was? 'Nee,' zei Sjoerd. Of hij dan een gemengde boer was? 'Nee,' zei Sjoerd. Maar wat was hij dan? 'Een schuitenboer,' zei Sjoerd (zijn vader was immers schipper). De week daarop was de verkering voorbij.

Huwelijk met Elske Pieters Schat (1882)

Sjoerd logeerde in Sint Annaparochie toen hij op een avond met een stel maten zat te kletsen. Om Sjoerd een beetje uit te lokken, zei een van hen: 'Dou durfst niet naar Piet Schat te gaan om syn dochter te fragen.' 'Och heer,' zei Sjoerd, 'waarom niet?' Hij was niet gauw bang en stapte overal op af, als dat zo op zijn pad kwam. Hij ging dus ook naar Piet Schat en vroeg om de hand van zijn dochter. Schat had geen bezwaren en zo kreeg de toen vierentwintig jarige Sjoerd verkering met Elske Schat (1861-1942). Ze was toen nog maar zestien jaar oud; hij was acht jaar ouder.⁵

In die tijd was het gewoonte dat men op zondagavond bij de geliefde op bezoek ging. Zo trok ook Sjoerd op een zondag lopend naar Sint Annaparochie. Op de terugweg 's avonds laat bleek dat het pad vol oneffenheden was. Destijds waren vele doorgaande wegen onbestraat, bij nat weer waren ze glibberig en bij droog weer zaten ze vol uitstekende kluiten. Zijn schoeisel bestond uit *trypkes*, uit trijp vervaardigde pantoffels, waarvan hij er tijdens die terugtocht eentje verloor. Urenlang zocht hij

Advertenties in het in Harlingen verschijnende socialistische weekblad 't Morgenrood tussen 1893 en 1895 verraden Tolsma's uiteenlopende zakelijke activiteiten.

in het donker naar de ontbrekende helft van zijn nette voetbekleding. Tevergeefs. Pas om vier uur 's nacht was hij weer thuis.

De vader van Elske was tuinder; hij vond zijn bestaan in de groenten- en vruchtenteelt. Haar enige broer, Tjeerd Schat, was net zoals Sjoerd niet bang aangelegd. Elske daarentegen was juist altijd erg voorzichtig. Wat dat betreft waren Sjoerd en Elske tegenpolen. Ze trouwden op 11 mei 1882: hij was achtentwintig jaar oud, zij twintig. Sjoerd zou later nog menig keer plagend in het Bildts tegen haar zeggen: 'Jou waren noch mar twintig.' Elske zei dan steevast: 'Ja, maar ik worde gauw eenentwintig.' Sjoerd sprak in de dagelijkse omgang altijd Fries, Elske Bildts. Dit gebeurde in een haast vanzelfsprekende harmonie van meertaligheid.

Als getrouwde man verdiende Sjoerd de kost niet alleen als klokkenmaker, in die dagen ook wel uurwerkherteller genoemd. Hij pakte alles aan waar iets mee te verdienen viel. Zo was hij een tijdje stoker-machinist in de olieslagerij van Bontekoe. 's Morgens kwam hij wat vroeger op zijn werk om de ketel op te stoken en 's avonds moest hij het vuur afdekken. Daardoor was hij ook op zaterdag wat later klaar. Voor het ketelbikken ontving hij nog een apart bedrag van 25 centen. Zijn baas, Bontekoe, vertelde op een maandagmorgen aan zijn arbeiders, dat zij de toeslag niet meer kregen uitbetaald omdat die klus bij het gewone werk hoorde. Toen zij de zaterdag daarop uitbetaald werden, accepteerden alle arbeiders dat zij minder loon

De 'schelle' die Sjoerd Tolsma gebruikte als dorpsomroeper in Berlikum (foto: Peter Tolsma).

cregen. Sjoerd protesteerde, maar Bontekoe zei: 'Kijk Sjoerd, hier is je loon.' Hij telde het na en zei: 'Ja, maar het is minder dan anders, het is te weinig.' 'Dat klopt,' zei Bontekoe, 'je krijgt niet meer, meer is niet mogelijk, jij zult het hier voor moeten doen. Er anders kun je maandag wel thuis blijven.' 'Maar dat lijkt nergens op,' zei Sjoerd, 'je houdt je loon maar; ik ga naar huis.' Sjoerd nam het geld niet eens mee.

Bontekoe was diaken van de menistenkerk te Berlikum. De volgende dag - het was zondagmorgen - ging ook Sjoerd naar die kerk. Hij ging in het middenpad zitten. Op een gegeven moment kwam de dominee uit de consistoriekamer, met zijn gevolg dat hem naar het preekgestoelte begeleidde. Sjoerd ging er behendig achteraan en voor in de kerk sprak hij tot het aanwezige volk: 'Geachte broeders en zusters, hier zitten enige farizeeërs tussen onze broeders en zusters. Die willen niet aan de arme arbeiders geven waar ze recht op hebben.' Zijn solistisch optreden zorgde voor opschudding in Berlikum.

Diezelfde zondagavond kwam zijn baas bij hem thuis met de mededeling dat hij de volgende dag wel weer mocht beginnen. Maar Sjoerd zei: 'Ik kom niet meer voor jou werken, het is afgelopen!' Volgens de familie overlevering moeten bij Elske de tranen toen rijkelijk hebben gevloeid: 'Sjoerd, Sjoerd, hoe komt ut nou met ons? Hoe krije we nog genoeg om van te leven?'

Eigen baas omstreeks 1886

Nu hun vaste inkomen was vervallen, probeerde Sjoerd behalve als klokkenmaker geld te verdienen met de verkoop van tabakswaaren, koffie en allerlei andere kleine zaken. Hij had het geluk dat veel bewoners van het dorp solidair met hem waren. Als schipperszoon had hij geleerd zichzelf te redden. Van zijn zwager Tjeerd Schat leende hij 300 gulden - in die tijd een aanzienlijk bedrag - om handelswaar voor zijn winkel aan te schaffen. Ondanks de bittere ernst van het leven, hield Sjoerd een speelse manier om met sommige zaken om te gaan. Zo was van hem bekend dat hij van bijna alle uithangborden de teksten uit zijn hoofd kon opzeggen, zoals: 'Tabak komt uit verre landen, men stopt het in de pijp en laat het dan ontbranden.'

Omstreeks 1888 huurden Sjoerd en Elske hun eerste echte woon- en winkelhuis in de Hoofdstraat in Berlikum (nu Buorren 74). Hoe zijn zaak geleidelijk een rijk aanbod kreeg, blijkt ook uit een advertentie in *De Landman*, blad van de Landarbeidersbond, uit 1901: hij had toen ook naaimachines, galanterieën en kinderspeelgoed te koop. Volgens een verhaal uit de familie verkocht Sjoerd op een gegeven moment zelfs kogels voor vuurwapens in zijn winkel. Destijds kon dat zonder vergunning.⁶

Hoewel de winkel nu een belangrijke bron werd voor hun inkomsten, was het niet zo dat Sjoerd alleen nog maar in de winkel te vinden was. Alles waar maar iets aan te verdienen viel, pakte hij aan. Zo reisde hij met zijn handel langs de jaarmarkten en kermissen in de buurt. Omdat de mensen in die tijd niet zo gemakkelijk konden reizen, werden op plaatselijke markten veel goederen verkocht die anders niet in de dorpen verkrijgbaar waren. Zo stond Sjoerd eens met zijn 'dissie' (tentje) op de markt van Sint Jacobiparochie. Daar verkocht hij horloges, goud- en zilverwerk. Volgens de overlevering sliep hij dan 's nachts in zijn tentje en op die manier kon hij 's avonds - hij had een trekzak⁷ - samen met een violist voor dansmuziek zorgen. Tijdens dergelijke muzieksessies op een kermis gebeurde het soms, dat ze een *Duitse polka* of de *Skotse trije* speelden, waarin het Wilhelmus voorkwam. Vanwege zijn principiële anarchistische houding tegenover het koningshuis, weigerde Sjoerd om het Wilhelmus te spelen. In plaats daarvan speelde Sjoerd het Fries Volkslied, terwijl de violist tegelijkertijd het Wilhelmus speelde.

Zijn zakelijke activiteiten op de kermissen brachten hem ertoe om zelfs een draaimolen te gaan exploiteren, maar daar voelde zijn vrouw Elske niets voor: 'daar gaan ik niet met jou hine.' Naast de zorg voor de kleine kinderen en een winkel had zij geen belang bij nog meer staaltjes van het spectaculaire ondernemerschap van Sjoerd. De wereld van Elske was kleiner dan de zijne. Toen ze in de winkel woonden, liep ze iedere avond in Berlikum de Bildtdijk langs, waar in de verte haar geboortedorp Sint Annaparochie te zien was. Ze had er heimwee naar.⁸

Ook was Sjoerd dorpsomroeper en omroeper bij boedelveilingen. Als man met oog voor handel kwam hij zo met allerlei gewone en ongewone dingen thuis. Elske zag hoe de beperkte ruimte in hun huis voller en voller werd, en riep tenslotte: 'Nou mot ut ophouwe Sjoerd, we hewwe al so'n hoop spul, we kenne niet meer hewwe hoor!' Als reactie daarop verkocht hij dan weer een deel en begon het spel opnieuw. Zijn kleinzoon Romke had nog een stoel die afkomstig was uit zo'n boedelveiling. Het meest opmerkelijke en ingrijpende dat hij op een boedelveiling opkocht was een piano met veel bladmuziek erbij. 'We konden er jaren mee vooruit,' verhaalde later zijn zoon Pieter. Het leerboek dat erbij was, kwam goed van pas in de familie. Het bezit van een piano bij een gewone dorpsfamilie was in die tijd heel bijzonder. Sjoerd stemde de piano zelf, evenals zijn trekkzak. Ook voor andere mensen in het dorp stemde hij de trekkzak. Hij was daar soms uren mee bezig.

In 1893 staat Sjoerd vermeld als agent van de Nederlandsch-Amerikaanse Stoomvaartmaatschappij (Holland-Amerika Lijn). In die jaren van crisis zochten veel Friezen uit het noorden van Friesland hun geluk in Amerika. Het agentschap bleef ongeveer 20 jaar in de familie. Zoon Pieter (1888-1965) maakte later verhuiskisten voor de emigranten en pakte de spullen zo goed als mogelijk in voor de landverhuizers. Ook kocht hij de kaartjes voor de trein en begeleidde hij de mensen naar Rotterdam. Meestal waren de emigranten daarvoor nauwelijks nog van huis geweest en was de reis naar Rotterdam voor hen eigenlijk al een wereldreis. Pieter kreeg naderhand wel eens bericht uit Amerika dat de spullen zo goed waren overgekomen dankzij zijn zorgvuldig inpakken. Aanvankelijk was het voor emigranten uit boerenkringen het gemakkelijkst om te emigreren omdat zij borg konden staan, een voorwaarde die door de Amerikaanse overheid werd gesteld. Toch emigreerden er ook veel arbeiders dankzij familie die al eerder naar Amerika was geëmigreerd en borg wilde staan.

Sommige verhalen over Sjoerd in de familie werden achteraf met humor verteld, omdat Sjoerd zelf ook wel eens het slachtoffer werd van zijn onverzettelijk optreden. Die traan met een lach was mogelijk, omdat Sjoerd uiteindelijk toch wist te overleven. Hij kwam soms in een benarde positie omdat zijn geestverwanten hem op het *moment suprême* lieten zitten. Zo was Sjoerd eens als arbeider in loondienst bij een steenbakkerij op het Tichelwerk te Berlikum.⁹ Op zekere dag zei Sjoerd tegen zijn medearbeiders: we krijgen te weinig loon, we zouden meer horen te krijgen. De mannen bespraken het onderling en er werd besloten dat ze zouden staken om hun wensen kracht bij te zetten. De eerste ploeg die niet aan de slag ging was de nachtploeg, de ploeg waar ook Sjoerd deel van uitmaakte. De volgende ochtend evenwel ging de andere ploeg gewoon weer naar het werk. Het enige resultaat was dat Sjoerd werd ontslagen.

Sociale onrust en sociaal leven

In de tijd dat Sjoerd trouwde, werden de economische omstandigheden snel slechter. Tussen 1878 en 1895 werden overal in West-Europa landbouwgebieden getroffen door een zware internationale recessie. De invoer van goedkoop Amerikaans graan en vlees uit Zuid-Amerika waren onder andere daarvan de oorzaak. Toch lijkt het alsof Berlikum en omgeving er in Friesland niet het beroerdste aan toe waren. Daar bleef het tal leden van de Friesche Maatschappij van Landbouw aardig gelijk in die jaren, in tegenstelling tot andere streken.¹⁰ Tot die leden behoorden evenwel niet de kleine tuinders (*gerniers*) die rond Berlikum in grote getale hun brood verdienden. Zij kwamen vanwege de hoge af te dragen pachten in grote problemen.

Sjoerd had een persoonlijkheid die in alle passie meedreef op de golven van zijn tijd. Hij was een fel geheelonthouder, vanwege de gevolgen van het drankmisbruik in die dagen. Volgens de familieoverlevering werd Sjoerd zowel socialist als anarchist genoemd. In die tijd was het socialisme nog volop bezig vorm te krijgen. Uiteindelijk werd Sjoerd een 'vrije socialist', zoals de aanhangers van Domela Nieuwenhuis zich noemden. Dat blijkt uit de advertenties die hij plaatste in het blad *De Vrije Socialist*.¹¹ Domela Nieuwenhuis richtte dit blad in 1898 op, toen hij geheel voor het anarchisme koos.

Winkel van Sjoerd Tolsma omstreeks 1902. Op de zijkant van het pand een aanplakbiljet voor de Openlucht-Meeting te Franeker van de drankbestrijdingsbond.

Behalve dat Sjoerd politiek betrokken was, hield hij zich ook bezig met voordragen en toneelspelen. Het gebeurde wel dat Sjoerd twee rollen in een stuk speelde. Eén keer heeft hij geprobeerd om zijn vrouw Elske op het podium te krijgen. Zij stond op het toneel samen met Sjoerd en was aan de beurt om haar tekst uit te spreken. Ze kon geen woord uitbrengen. ‘Nu jij, vrouw,’ zei Sjoerd tevergeefs. Voor Elske was het één keer en nooit weer.

De passie, die in het toneelspelen naar voren kwam, was ook terug te vinden in de hartstocht waarmee hij debatteerde. Er is een periode geweest waarin hij eens per week debatteerde met het hoofd van de Christelijk Nationale lagere school, Klaas Kremer (1849-1936), over de bijbel, de sociale strijd en een rechtvaardiger wereld. Dat emoties sterker doorwerken in de menselijke geest dan teksten, bleek uit wat zijn kinderen zich later nog van die bijeenkomsten herinnerden. De gesprekken waren soms zo heftig dat de mannen met de vuisten op de tafel sloegen. Ook wisten ze te verhalen dat beppe Elske tenslotte uitriep ‘Jimme motte ophouwe’. Daarna gaven Sjoerd en Kremer elkaar, wanneer de laatste weer vertrok, keurig een hand. De jonge kinderen hadden zich erover verbaasd dat zo’n heftigheid in hoffelijkheid kon worden afgesloten.

Achteraf zou men niet verwachten dat Sjoerd een christelijke debatmaat had, want die zou men niet direct zoeken in zijn sociale netwerk. Kremer was in 1887 in Berlikum benoemd. Hij was een man met een sterke maatschappelijke betrokkenheid, werd al spoedig bestuurslid van de plaatselijke afdeling van de christelijke werkmansbond Patrimonium en was in 1893 daarvan voorzitter. De afdeling Berlikum was al opgericht in 1884², dus voordat zich in Berlikum andere sociale stromingen organiseerden. Daarom is het niet onwaarschijnlijk, dat Sjoerd aanvankelijk binnen dit georganiseerd actiefrent zijn stem heeft laten horen. Ook zou Sjoerd, zoals verderop in dit artikel nog aan de orde komt, zijn oudste zoon in eerste instantie naar de school van Kremer sturen. Gezien de traditioneel christelijke achtergrond van Sjoerd - denk aan het kerkboek dat hij als elfjarige bezat - hoeven de scheidslijnen bij hem in die jaren nog niet zo scherp te zijn geweest. Pas later kwam het socialisme naar het noordwesten van Friesland, dat onder andere vorm kreeg in Sint Annaparochie, het dorp van zijn vrijzinnige schoonfamilie Schat en sinds 1880 tevens de woonplaats van zijn oudste broer Jarig (1847-1911).

Het politieke debat in Berlikum (1889-1893)

In oktober 1889 was in de Westhoek onder Sint Jacobiparochie de vakvereniging voor landarbeiders Broedertrouw opgericht. Al vrij snel daarna hadden vele plaatsen in Het Bildt en omgeving hun eigen Broedertrouwvereniging. Die van Berlikum sloot zich in 1890 aan bij de Sociaal-Democratische Bond (SDB). In 1891 was Sjoerd vice-voorzitter van

de Berlikumer afdeling en in 1895 secretaris.¹³ Landelijk bestond de SDB sinds 1881. De organisatie radicaliseerde na 1890 en zijn voorman Domela Nieuwenhuis koos meer en meer voor de buitenparlementaire weg. Het gevolg was dat de rechter in 1893 de SDB verbood, omdat in de statuten ook expliciet onwettige middelen werden genoemd om het socialistisch doel te bereiken. Dit leidde in 1894 tot het opheffen van de SDB die onder de naam Socialistenbond verder ging.

Op enig moment tussen 1885 en 1890 zal Sjoerd zijn getroffen door de inspirerende persoonlijkheid van Domela Nieuwenhuis. Het algemeen kiesrecht en de sociale kwestie stonden hoog op Domela's politieke agenda. Sinds 1888 was hij lid van de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Schoterland. Domela Nieuwenhuis heeft echter ook in de noordelijke Friese gemeenten Menaldumadeel (met o.a. Berlikum en Beetgum), Het Bildt en de kleine bouwhoek van Wonseradeel grote invloed gehad.

Sinds 1885 was Domela Nieuwenhuis alle jaren wel te vinden in Het Bildt en omstreken. Aanvankelijk vond hij daar 'nog maar weinig respons'¹⁴, maar binnen enkele jaren had hij in die omgeving tal van aanhangers. Daaronder waren ook Sjoerd en zijn zwager Tjeerd Schat. Domela bepleitte de omverwerping van de bestaande maatschappelijke orde om op de puinhopen daarvan een nieuwe wereld te bouwen. Met name in het westen van Het Bildt liepen door de omvangrijke landarbeidersstaking die Broedertrouw had uitgeroepen, de maatschappelijke spanningen heel hoog op. Bij de overheid moet hier inderdaad het gevoel hebben bestaan dat de revolutie nabij was.

Begin 1889 klonk de stem van Domela Nieuwenhuis reeds te Berlikum, zo valt te lezen in een advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 12 januari van dat jaar: 'VOLKSPARTIJ. Op Zaterdag 12 Januari zal te Berlikum des avonds ten 6½ uur bij den Kastelein VISSER en op Zondag 13 Januari te Beetgum des namiddags ten 2 uur bij den Kastelein de JONG als Spreker voor de *Volkspartijpartij* optreden de Heer F. DOMELA NIEUWENHUIS, Lid der Tweede Kamer. Tot discussie wordt men dringend uitgenoodigd. Entree 10 cents. Vrouwen geen entree.' Een stevige reactie van christelijke zijde bleef niet uit. Volgens dezelfde krant belegde *Patrimonium* op 5 maart - ook weer bij herbergier Visser - een 'openlijke' vergadering waar ruim 200 mensen aanwezig waren.¹⁵ De Haas, christelijk gereformeerd predikant te Hattum, betrad het spreekgestoelte, en betoogde 'inzonderheid' dat ook in de sociale toestanden Gods albestuur kenbaar is. Fel keerde hij zich tegen de communistische opvattingen in Europa, waarbij het persoonlijk bezit werd opgegeven. Hij besluit: 'In het huisgezin behoort deze grondslag te liggen voor het recht van den eigendom. Erfrecht behoort in de rechte en zijlinie gehandhaafd te blijven. Geen klassenrecht, gelijk Domela Nieuwenhuis bazelt, maar een recht door God ingesteld, dus

geen universeel eigendomsrecht dat de socialisten per slotte zelf ook niet willen. Uit het eigendomsrecht vloeien de standen voort.'

Ook de liberalen, de gevestigde politieke orde van Berlikum, lieten van zich horen: 'In eene druk bezochte vergadering van de liberale kiesvereniging *Menaldumadeel*, afdeling Berlikum en Wier, trad den 20 dezer te Berlikum als spreker op de heer J. C. van den Berg, leeraar aan de Rijks hogere burgerschool te Heerenveen.'¹⁶ Van den Berg beroemde zich erop dat de liberalen de enige partij vormden 'die zonder steun der kerkelijken, in staat is de hangende vraagstukken tot oplossing te brengen.' Hij zoekt zijn kiezers vooral onder de vrijzinnigen en vaderlandslievenden. Dat betekende ook dat het Nederlandse beleid in Indië onvoorwaardelijk gesteund diende te worden. Hij waarschuwde voor de politieke samenwerking tussen Schaepman (katholiek), Kuyper (calvinist) en Domela Nieuwenhuis. Voor een dergelijk anti-liberaal monsterverbond van confessionelen en socialisten moesten in zijn ogen vooral de Calvinisten zich diep schamen. Gezien zijn eerdere deelname aan een debat is het voorstelbaar dat Sjoerd tot de anonieme opposanten uit het krantenverslag behoorde: 'Van de gelegenheid tot debat werd door een tweetal aanwezigen gebruik gemaakt om onderscheidene grieven tegen de Regeering kenbaar te maken en sommige gedeelten der gehouden rede te weêrleggen.' In dat zelfde jaar 1890 sprak Domela Nieuwenhuis opnieuw in Berlikum, en wel op maandag 8 december 's avonds om 6 uur¹⁷ en een jaar later, in oktober 1891, trad hij daar weer op.¹⁸ Sjoerd en zijn geestverwanten zorgden er intussen voor dat het socialistische vuur bleef branden in de Berlikumer gemeenschap. Hij bleef actief in het mobiliseren van mensen. Dat gold ook voor zijn zwager Tjeerd Schat. Die organiseerde op zondagmiddag 7 juni 1891 een openluchtbijeenkomst voor het kiescomité van de Volkspartij (in het kiesdistrict Franeker). Tjeerd was tevens voorzitter van het kiescomité.

Voor de gemeenteraadsverkiezingen in Menaldumadeel op 20 juli 1893 was Sjoerd volop actief. Hij was met vier anderen kandidaat gesteld door de afdelingen van de Sociaal-Democratische Bond en de Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht.¹⁹ Er werd gestemd voor vijf gemeenteraadszetels, die in september periodiek beschikbaar kwamen. Daarnaast namen ook de antirevolutionairen en liberalen aan de verkiezingen deel. De liberalen vormden de gevestigde politieke orde. Ook in 1893 bleven ze dat, met 53,7 % van stemmen. De AR volgde met gemiddeld 38,5 % van de stemmen voor haar kandidaten en de Volkspartijkandidaten kregen gemiddeld 7,8 %.²⁰ Het lage gemiddelde van Sjoerd zijn 'partij' laat zich ook verklaren uit het feit dat lang niet al hun potentiële kiezers stemrecht hadden. Datzelfde gold echter ook voor de anti-revolutionairen, zoals blijkt uit de grote aanhang voor Patrimonium. Als beweging van de

'kleine luyden' visten zij in de zelfde vijver als de SDB. Daarbij ging het om vele seizoenarbeiders en andere eenvoudige mensen.

Inde politieke stromingen die de sprekers in Berlikum vertegenwoordigden, kan het latere Nederlandse politieke speelveld al worden herkend: liberalen, confessionelen en socialisten. Anti-revolutionairen en socialisten groeiden pas na 1900 uit tot de grote spelers in het politieke krachtenveld. Het kiesdistrict Franeker, waaronder Berlikum viel, bleef voorlopig nog vertegenwoordigd in de Tweede Kamer door de liberale predikant Franciscus Lieftinck (1835-1917).²¹ Twee overeenkomsten had hij in ieder geval met de socialisten, hij was tegen de vermenging van politiek en geloof en hij was antimilitaristisch. Bovendien behoorde hij tot de Vrijzinnig-democratische kamerclub en de voorloper hiervan, de Vooruitstrevende Kamerclub.

Na 1887 raakten meer mensen actief betrokken bij de politiek, omdat een grondswetwijziging de verruiming van het actieve kiesrecht mogelijk maakte.²² Het zou nog bijna tien jaar duren (1896) voordat onder minister Van Houten een nieuwe kieswet tot stand kwam. De helft van de mannelijke volwassenen boven de 25 jaar kreeg toen het recht om te stemmen. De armen bleven uitgesloten. Tijdens de verkiezingen van 1894 was de verdere uitbreiding van het kiesrecht een van de belangrijkste onderwerpen.

Zoals in meerdere Friese dorpen van die dagen, was er in de Berlikumer gemeenschap een heftige discussie gaande over hoe een rechtvaardige maatschappij eruit behoorde te zien nu men zelf ook invloed kreeg door het stemrecht. Sommige denkbeelden deden de traditionele Friese dorpsgemeenschappen op hun grondvesten trillen. De onzekerheid en angst die daar uit voortvloeiden, zouden veel Berlikumers uiteindelijk meer in het kamp van de bekende christelijke gemeenschap drijven dan de onbekende wereld van de radicale verandering.

De gouden zweep: een koning en het Friese eergevoel

Toen het Wilhelmus in de potpourri van dansmuziek aan de beurt was, speelde Sjoerd dwars tegen de melodie in van zijn muziekkompaan het Fries Volkslied. Dat Sjoerd in zijn anti-monarchisme Domela Nieuwenhuis navolgde, zou verklaarbaar zijn. Er was evenwel meer aan de hand in Friesland. In 1888 was tot ontzetting van velen Domela Nieuwenhuis als afgevaardigde in de Tweede Kamer gekozen door de kiezers van district Schoterland. Het was voor de toch al weinig geliefde koning Willem III reden voor een merkwaardige actie. Hij zou die Friezen wel eens een lesje leren. De gouden zweep die de koning in 1873 tijdens zijn bezoek voor de jaarlijkse paardenrennen te Leeuwarden had toegezegd²³, weigerde hij in 1888 nog langer beschikbaar te stellen. Die actie verschafte de anti-monarchisten munitie en trapte vele Friezen op hun ziel bij hun geliefde

paardensport. De koning had niet door dat hij zijn eigen achterban in Friesland hiermee het diepst zou treffen, want de mensen die aan de koersen konden deelnemen, waren niet de mensen die de revolutionaire Domela Nieuwenhuis aan zijn zetel hadden geholpen. Wel trof Willem III de kringen van de goeode boeren.

Eind 1890, na het overlijden van Willem III, herstelde koningin-regentes Emma de uitreiking van de koningszweep in Friesland.²⁴ De *Leeuwarder Courant* vermeldde: 'Nog onlangs bij het eerste bezoek, dat de Koninklijke familie na het overlijden van Zijne Majesteit den Koning aan de hoofdstad des Rijks bracht, mochten eene commissie uit Ged. Staten en ik, toen wij aan Hare Majesteit de Koningin-Regentes Frieslands hulde kwamen bieden, van Haar zelve vernemen dat Zij, gedachtig aan de banden die het Huis van Oranje-Nassau sedert eeuwen aan Friesland verbinden, niets liever wenschte dan deze te bevestigen en zoo mogelijk nauwer toe te halen, en dat Zij liefde voor ons Gewest ook bij Hare Koninklijke dochter hoopte aan te kweeken.

En reeds werd een bewijs Harer Koninklijke welwillendheid ontvangen door de toezegging uit naam van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina, eener *gouden zweep*, als prijs eener binnen Leeuwarden op 31 Augustus a.s. te houden harddraverij.'²⁵

Uit het bovenstaande citaat blijkt hoe gevoelig Willem III zijn reactie in de Friese samenleving had gelegen. Het Friese Oranjesentiment bij de gevestigde bestuurlijke orde was behoorlijk verstoord geweest. Dit verstoorde sentiment bij de regenten zal zich niet tegen het koningshuis, maar des te heftiger tegen de socialisten hebben gekeerd. De Friese socialisten evenwel werden door de reactie van Willem III in hun antikoningsgezinde gevoelens gesterkt. Daarbij werd het Friese eergevoel gevoed ten koste van het Oranjesentiment. Sjoerd liet zich ondertussen niet, door wie dan ook, op de kop zitten. Hij speelde liever het Fries Volkslied en zong daarbij de tekst die Tjeerd Stienstra had gemaakt: 'Op, Friezen, op! der falt for 't rjucht to striden.'

De grote Mei-meetings te Leeuwarden (1890-1892)

In die dagen van grote gebeurtenissen trok Sjoerd met 24 medestanders uit Berlikum en Wier naar de eerste 1 mei viering in Nederland te Leeuwarden in 1890 waar duizenden mensen uit alle hoeken van Friesland naar toe zouden stromen. Om de mensen in de gelegenheid te stellen de 'meeting' bij te wonen, vond die plaats op 27 april, de zondag ervoor. Een dag van tevoren had gemeentelijk veldwachter Hendrik van der Laan (1849-1911) de opdracht van de burgemeester gekregen de namen van alle deelnemers op te schrijven.²⁶ Van der Laan zou als oog en oor van de burgemeester²⁷ door zijn ooggetuigenverslagen paradoxaal genoeg een belangrijke

PROVINCIALE MEETING. 27 April 1890.

Op, Friezen, Op!

(Wize: *Frysk bloed, tsjoch op!*)

Op, Friezen, op! der falt for 't rjucht to striden;
Kom, blijuw nou net fen fierren stean!
Der wirdt Jimm' nou, krekt as yn âlde tiden,
De kar: „for rjucht of ûnrjucht” bean.
Kies dochs it rjucht en smyt 't ûnrjucht omfier;
For 't rjucht to striden falt Friezen net swier!

Op, Friezen, op! wy hawwe in eale namme
As folk, dat nea gjin ûnrjucht dildt.
Hwa 't him den fielt in leat fen d' âlde stamme,
Striidt mei tsjin de oermacht fen it jild.
Friezen! kies 't rjucht en smyt 't ûnrjucht omfier,
For 't rjucht to striden falt Friezen net swier!

Op, Friezen, op! it rjucht scil boppedrjuwe,
Al sit nou 't ûnrjucht op 'e troan;
Lit ús dêrom yn 't striden moedich bliuwe,
En laitsje wy om spot en hoan!
Ienkear smyt 't rjucht wis 't ûnrjucht omfier;
Dêrfor to striden falt Friezen net swier!

Drachten.

S.

Op de melodie van het Fries Volkslied schreef de socialistische propagandist Tjeerd Stienstra uit Drachten voor de eerste Een Mei-viering in Nederland (27 april 1890 te Leeuwarden) een oproep aan de Friezen om zich te organiseren.

bijdrage leveren aan de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Menaldumadeel. In het gemeente-archief ligt namelijk een uniek dossier, met daarin vele verslagen van bijeenkomsten, naamlijsten van mensen die aan meetings deelnamen en lid waren van linkse bewegingen, oude kranten, dreigbriefjes en ga zo maar door. Een rood vaandel met daarop de namen van verschillende socialistische bladen is in dit verband wel heel bijzonder.

Frieswijk schrijft over de 1-mei viering in 1890: 'Christelijke en burgerlijke kringen sloeg de schrik om het hart.'²⁸ De *Leeuwarder Courant* verhaalde: 'Uit geheel Friesland stroomden duizenden samen naar de hoofdstad. Per spoor, per stoomboot, per trekschuit, in wagens en te voet bereikten zij achtereenvolgens omstreeks 11 uur des voormiddags de stad en trokken zij in groote orde begeleid door de commissarissen van orde, naar de twee vereenigingsplaatsen. Er heerschte eene opgewekte drukte in de stad en het weer hield zich goed; de groote bezorgdheid van zoovelen bleek ongegrond. Om half twaalf waren de drie zalen bij mej. de wed. van der Wielen reeds gevuld, meerendeels door "de Bildtkers", die na den langen tocht behoefte aan rust hadden.'²⁹

Aan het eind van die dag rapporteerde Van der Laan over de Berlikumer en Wierster delegatie 'dat die personen des avonds ten ongeveer 7 uur van Leeuwarden terug zijn gekomen, alsmede dat ook hier nog enkele personen uit andere dorpen zijn passeerd, doch met de meeste kalmte, weshalve alles in de beste orde is afgelopen.' Op die dag zal ongetwijfeld de melodie van het Fries volkslied hebben geklonken door het weidse Friese land. De 1-mei organisatie had een bedrukt papier met drie strijdlieden uitgedeeld waarvan het eerste, *Op, Friezen, Op!*, een aangepaste Friestalige tekst was op de melodie van het Fries volkslied, geschreven door Tjeerd Stienstra uit Drachten.³⁰ Friese culturele waarden en het streven van de arbeidersbeweging vonden elkaar in de strijd tegen onrechtvaardigheid.

De ogen en oren van de Berlikumer veldwachter deden ook in de jaren daarop verslag aan zijn burgemeester. Een jaar later was de provinciale 1 mei-bijeenkomst op zondag 3 mei opnieuw op een weiland aan Achter de Hoven te Leeuwarden. In twee grote tenten, met als sprekers: A.H. Gerhard van Amsterdam, F. Domela Nieuwenhuis van 's-Gravenhage, Jan Stap van Sint Jacobiparochie, Trui Stellingwerf-Jentink van Leeuwarden, Tj. Stienstra van Drachten en J. van der Wijk van Oldelamer. De opkomst was kleiner dan in het jaar daarvoor: ongeveer 7500 mensen. Het toezicht van de overheid op het volk bleef streng, maar op hun terugweg keerden de Berlikumers en hun medestanders met ontrold rood vaandel huiswaarts. Van der Laan: 'Bij de terugkomst hadden de afdeeling Berlikum en Sint Jacobi Parochie de vandenls ontplooid, doch om geen opstoot te maken heb ik ze laten gaan, te meer omdat achter de stoet twee Rijksveldwachters

waren, die mij verklaarden dat zij de vaandels van af Leeuwarden al hadden ontplooid, en zij daar ook niets aan hadden gedaan.³¹

Een jaar later komt Sjoerd weer met naam en toenaam uit de historische nevelen te voorschijn. Op 1 mei 1892, rapporteerde Van der Laan hoe Sjoerd in zijn hoedanigheid van dorpsoproeper en politiek activist de Berlikumers aanspoorde om naar de meeting in Leeuwarden te gaan.³² De meeting vond plaats net over de gemeentegrens van Leeuwarden op een stuk land aan de Schrans in Huizum.³³ De opkomst was kleiner dan in 1891, namelijk vierduizend mensen. Het zou, omdat de politie nu wel optrad tegen ontplooide vaandels, die dag nog lang onrustig blijven in Leeuwarden.³⁴ Het verslag van Van der Laan geeft een mooi beeld hoe die dag verliep: 'Hiermede heb ik de eer Ued te berichten, dat door Sjoerd Tolsma Jr wonende alhier, zaterdag avond werd omgebeld, dat diegene wie plan had om op zondag morgen de Meeting te Leeuwarden te willen bezoeken, om half acht uur des morgens met de leden van den Sociale democratisch bond konden meereizen.

Heden morgen bestond dan het aantal uit vijf personen, als: Hermanus de Jong, met zijn wagen, Hotze Scheltema, Sjoerd Tolsma, Andele Boomsma en Pier Heslinga, en van Wier heb ik twee personen gezien als: Gerben Werkhoven en Klaas Tjitzes Boersma, vervolgens vijf wagens van St Jacobi Parochie, en eenige personen te voet.

Des avonds zijn zij allen weer geleidelijk terug gekomen, de eerste ongeveer zes uur, en de laatste ongeveer half negen uur, alles in goede orde, de afdeeling Berlikum alleen had in den terugreis het vaandel buiten het dorp ontplooid.

Tevens zij nog medegedeeld dat door Hermanus de Jong en Hotze Scheltema terloops werd mede gedeeld, dat er te Leeuwarden een opstootje had plaats gehad, er was n.l. een veldwachter die aanmerking had gemaakt op een deels ontplooid vaandel, door het gedrang van het volk door de glazen van een huis was geraakt, en van een andere veldwachter de karrebijl was stuk geraakt.

Door mij werd daarop niet nader ingevraagd, omdat dergelijke lui niet gaarne uitlegging willen doen tegenover een veldwachter.³⁵

Sjoerd in debat met P. van Vliet (november 1893)

Op 12 november 1893 was er een politieke bijeenkomst in de christelijk nationale school te Berlikum. De grote provinciale voorman van Patrimonium, de typograaf P. van Vliet, hield een lezing, en voorzitter was Kremer. Van der Laan zorgde weer voor een verslag. Op die bijeenkomst in 1893 lieten twee mannen duidelijk van zich horen: Hotze Scheltema en Sjoerd Tolsma. Eerder al had journalist S.J. van der Molen van de *Leeuwarder Courant* belangstelling voor diens verslag.³⁶ Hij schatte hun

politieke modaliteit op die bijeenkomst echter verkeerd in door te concluderen: 'Dat zij Patrimoniumleden waren, blijkt uit de woorden van Van Vliet (in zijn antwoord), dat hij volgens zijn beginselen de leden van Patrimonium er op (moest) wijzen, dat God hun richtsnoer was.' Maar uit de naamlijsten in het bovengenoemde dossier blijkt dat beide mannen lid waren van de Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en de hier mee verwante Sociaal-Democratische Bond (SDB). Ze waren duidelijk Domela-aanhangers. Volgens Frieswijk was het toen heel gebruikelijk dat SDB-leden op bijeenkomsten van Patrimonium en andere politieke tegenstanders in debat gingen en omgekeerd.

Scheltema gaf op de bijeenkomst aan dat hij voorstander was van 'algeheele landnationalisatie, opdat elk zijn deel van den grond verkreeg, waarop een ieder aanspraak had, en dan konden die rijke kapitalisten die nog nimmer eelt in de handen hadden gehad ook eens op dat land werken in de plaats van zich te baden in weelde van het geld dat hun door de arbeiders in de zak vloeyde.'

Ook Sjoerd Tolsma had niet veel vertrouwen meer in de overheid, zo blijkt uit het hier geciteerde verslagfragment. Dit geeft een goed beeld van hoe Sjoerd stelling nam in de discussie. Van hem mocht zo nodig de grond worden onteigend, aldus het verslag van Van der Laan: 'Sjoerd Tolsma dankte eerstens den spreker voor de duidelijke uiteengezette rede, doch kon zich niet bevredigd gevoelen omdat de spreker nogal iets met deze regeering op had, iets wat hij zich niet kon begrijpen, want hij voor zich verwacht[t]e van deze regeering niets, en overtuigd als hij was, begon hij te vertellen wat alhier verleden winter had plaats gehad, toen de arbeiders zich maar eenigzins vereenigden, wat deed toen de regeering, stuurde hier vier wagens met brood, o, nee ik vergis me (zoo sprak hij) vier paarden met marêchaussé er op. Nu de arbeiders kunnen toch geen marechaussé eten, neen waar de regeering de broodvraag met het zenden van marechaussee in orde zal maken, daar dunkt mij moeten krachtig de handen in elkaar geslagen worden, en dan door vereeniging niet langer het 'laiser faire' dulden, maar de gronden desnoods deelen.' De spreker, Van Vliet, moest wel toegeven 'dat door het zenden van marechaussee de broodkwestie niet werd opgelost, neen de regering had een andere plicht te doen en vereeniging was van groot belang zonder onderscheid van geloof.' Binnen het landelijke Patrimonium was Van Vliet een van de meer radicale personen. Hij wist het voor elkaar te krijgen dat ook leden van Patrimonium soms mochten meestaken.³⁷ Ook de Friesche Bond van Patrimonium was geen tandenloze organisatie. Deze provinciale organisatie was in 1891 door onder andere Van Vliet opgericht uit onvrede met het gematigde landelijke beleid. Op een bijeenkomst van de Friese Bond op 3 april 1893 te Leeuwarden werd in artikel 1 zelfs bepaald dat de

samenleving er baat bij kon hebben om grond te onteigenen.³⁸ De stem van Scheltema en Tolsma leek radicaler als die van Van Vliet, maar op dat moment liepen hun wegen nog wel eens parallel. Er waren ook wel leden van de Friese Bond van Patrimonium lid van de Nederlandsche Bond voor Landnationalisatie, waarin voormannen van de Friese Volkspartij als Vitus Bruinsma, Oebele Stellingwerf en Johannes Kuiken een belangrijke rol speelden.³⁹ De weg van Patrimonium zou niet die van Sjoerd blijken te zijn.

Bovenstaande denkbepelden over grondbeheer in het belang van de samenleving werden in 1896 in Het Bildt gerealiseerd door De Bildtse Stichting.⁴⁰ Voor het Nederlandsche Bond van Landnationalisatie was die stichting een landelijk voorbeeld van hoe het zou moeten zijn.⁴¹

Politieke acties, voordrachten en bijeenkomsten

Toen het werkloze arbeidersvolk begin januari 1893 mocht sneeuwruimen voor de gemeente, kwam Sjoerd in actie voor een hogere beloning. Het verslag van Van der Laan van 4 januari verhaalt hoe die Berlikumer werkverschaffing op die dag verliep: 'Heden de sneeuw uit het dorp weggeruimd en de wegen zijn flink rijdbaar, zodat ik heden avond heb uitbetaald, er was aan de wegen morgen nog wel wat drukte b.v. voor tien of twintig personen, maar dat is niet raadzaam, volgens mijne opinie, ik moet of alle tachtig personen of geen één nemen, want neem ik allen dan wordt het een gekkenboel, omdat er niet zoo heel veel meer is te doen, neem ik enkele dan liggen opstootjes vrij zeker voor de hand.

Heden middag waren er enkelden die maar begrepen hadden, om per dag één gulden te verdienen, en werden daarin gesteund door Sjoerd Tolsma wonende alhier, die een lijst had geschreven waarop allen moesten teekenen, om daarna bij Ued in te dienen.

Met die lijst hebben volgens bekomen informatie rond geloopt twee ongetrouwde personen, die dus niet aan het werk waren, als Rinze Klases Schiphof en Jarig Hofma.

Door mij werd hierop nauwkeurig gelet, maar werd door hun ook niet uit het oog verloren, zoodat ik niet heb kunnen constateeren, hoewel ook van minder belang, want bij de uitbetaling heb ik daarover geen enkel woord gehoord, en een ieder wilde gaarne het geld a f 0.10 per uur in ontvangst nemen.'

Naast zijn inzet voor de arbeidersbelangen in het eigen dorp droeg Sjoerd ook daarbuiten zijn steentje bij aan de propaganda voor het socialisme en het algemeen kiesrecht. Op vergaderingen van Broedertrouw, de SDB en de Volkspartij hield hij toespraken en politieke komieke voordrachten. Humor en zang droegen bij om de bevolking te mobiliseren ('politieke satirieke' en 'den Hollandsche karakterkomeek'). In sommige gevallen

ATTENTIE!

Kiezers in Menaldumadeel.

De Afdeelingen v/d. Soc.-Dem. Bond en
Algemeen Kies- en Stemrecht van Menalduma-
deel bevelen voor de a.s. Gemeenteraadsver-
kiezing met vertrouwen de volgende Candi-
daten aan:

ALLARD Th. DIJKSTRA, Beetgum.

SJOERD A TOLSMA, Berlikum.

JAN S. SINNEMA, Engelum.

WIJBE WIELING, Wier.

DIRK WASSENAAR, Menaldum.

Het Bestuur der afdeeling Beetgum v/d.

Soc.-Dem. Bond,

.D. BAKKER, 2de Voorzitter.

A. KOOPMANS, Secr.

In juli 1893 stond Sjoerd Tolsma kandidaat voor de Friese Volkspartij bij de verkiezingen voor de gemeenteraad, tezamen met o.a. Allard Dijkstra, die bekend zou worden als een van de echte daders in de Hogerhuiszaak. Oproep om op de rode kandidaten te stemmen in de Leeuwarder Courant van 17 juli 1893.

deed hij dat samen met zijn broer ('Gebr. Tolsma')⁴² en soms met de jonge Geertje Kleefstra uit Roordahuizum, zoals op 24 december 1893: 'Mej. Geertje Kleefstra en Sj. Tolsma te Berlikum, geven politieke en komieke voordrachten in volksgebouw Aurora te Heerenveen.' Een van de succesnummers van Geertje Kleefstra was het in het rood gekleed zingen van het Mariannelied. Ook Sjoerd zong graag. Als Sjoerd thuis boven horloges repareerde, zat hij te zingen om voordrachten voor te bereiden. Elske riep dan naar boven: 'Siste ok na ris aan ut werk gaan! Denk der om Sjoerd der mot wel brood op 'e plank komme.'

Daarnaast hield Geertje Kleefstra al spoedig redevoeringen op vergaderingen en meetings. Ze was een van de weinige vrouwelijke sprekers binnen de socialistische beweging. Op 7 februari 1894 hield ze in Berlikum een voordracht op een bijeenkomst van de SDB. Het verslag van Van der Laan voert ons weer mee de wereld binnen waarin Sjoerd Aukes toen leefde: 'Voor de sociaal democratische bond afdeling Berlikum, trad gisteravond als spreker op W. Giezen ten huize van den kastelein D. Visser alhier, deze vergadering werd door slechts 35 personen bezocht, waaronder zich ook noch kinderen bevonden.

De spreker had tot onderwerp, de werkeloosheid in onze dagen, en hoewel de rede volgens mijn oordeel, van zeer weinig beteekenis was, en

in hoofdzaak oud nieuws was, wilde de spreker het toch zoo voorstellen, dat het geen werkeloosheid was, want het kwam den werkman toe, na een langen zomer van den vroegen tot den laten avond zwaar gewerkt te hebben, zich bij den winter uit te rusten en zich met den huiselijken kring bezig te houden omdat hij daarvoor in den zomer in 't geheel geen tijd voor had, en hij (de spreker) dan ook volstrekt niet protesteeren zou tegen de werkeloosheid, maar wel dat er zomers meer moest worden verdiend om den winter zonder werken menschwaardig te kunnen bestaan, en daarvan was in deze rotte maatschappij geen sprake, omdat het privaat bezit nog bestond, en daarvoor zou hij streven zoo veel hij kon om dat te doen ophouden.

Na de pauze trad Mejuffrouw Kleefstra van Roordahuizum op met eenige sociale comische voordrachten, terwijl om half tien uur de vergadering werd gesloten, zonder dat er debat heeft plaats gehad door den voorzitter Hermanus de Jong die mededeelde dat we nu weer een oproerkraaiër hadden gehoord maar dat we zondag a.s. nog veel grooter oproerkraaiër zouden hooren, n.l. Domela Nieuwenhuis en wel des n/m half drie uur bij den kastelein L. Bakker.' Die grote oproerkraaiër sprak op zondag 11 februari 1894 over 'de werkeloosheid en hare gevolgen'. Er waren ongeveer 130 personen aanwezig, de meesten van buiten Berlikum, aldus Van der Laan.

Patrimonium versus SDB te Berlikum (1894)

Op 10 september 1894, was Sjoerd gespreksleider op een debatavond 'ten huize van den kastelein D. Visser.' Het debat ging tussen het eerdergenoemde schoolhoofd K. Kremer en J.H. Schaper, redacteur van het blad *De Wachter* uit Groningen en vanaf 1886 lid en later secretaris van de SDB-afdeling Groningen. Het debat was georganiseerd door de plaatselijke afdelingen van Patrimonium en Socialistenbond (SB, voorheen SDB⁴³); beide afdelingen deelden de entreegelden. Schapers optreden op een vergadering, medegeorganiseerd door de bond waar hij net voor had bedankt, maakt het gebeuren bijzonder. Een maand eerder was hij namelijk een van de twaalf oprichters geweest van een nieuwe, parlementaire socialistische organisatie, de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij (SDAP). Maar ook het gezamenlijk vergaderen van Patrimonium en Socialistenbond was bijzonder. Dankzij de persoonlijke contacten tussen Tolsma en Kremer was dit mogelijk. Volgens Van der Laan was 'het debat geadverteerd in *Morgenrood*⁴⁴ en verder lezen wij in zijn uitvoerige verslag: 'Bij bekenslag alhier ter plaatse was bekend gemaakt, dat om half zeven uur de vergadering zou beginnen, hoewel om zes uur er al veel volk op de been was, en zich naar de zaal van Visser begaven, zoodat om half zeven uur de nogal ruime zaal geheel bezet was naar mijne gissing ongeveer 250

personen, voor het meerendeel van Berlikum, en in hoofdzaak Kremer gezinden, het overige deel kwam uit verschillende dorpen, als: Minnertsga, Beetgum, Marssum, Menaldum en Dronrijp.' Interessant zijn hierbij de getalsverhoudingen tussen de Patrimoniumaanhangers ('Kremer gezinden') en socialisten. Ook uit een andere lijst van Van der Laan blijkt dat de SB'ers verhoudingsgewijs in de minderheid waren.

Met het voorlezen van de spelregels probeerde Sjoerd de bijeenkomst goed onder controle te houden. Hij zei 'dat hij zich verheugde over het zoo talrijk publiek, hopende dat ieder aandachtig zou toeluisteren, en verzochte aan het publiek dat er aan geen van beide sprekers goed of afkeuring door applausiment mogt worden gedaan, dat er eveneens als gewoonlijk dezen avond niet gezongen mogt worden en verzocht aan de sprekers om zakelijk te debatteren en elkander niet te critiseren, en verleende toen het woord eerst aan Kremer die voor dit debat een rede had klaar gemaakt op papier.'

Duidelijk kwam in het debat tussen Kremer en Schaper de tegenstelling tussen een christelijke en een niet-christelijke levensvisie naar voren. Voor Kremer kon er zonder christendom geen orde en humaniteit bestaan, voor Schaper stond het aardse bestaan centraal: 'Neen wij gelooven geen bijbel [,] ons streven is, het op aarde goed te hebben d.w.z. geen armoede maar ook geen rijkdom, het hiernamaals zal zich wel redden.'

Een verklaring voor de rijke 'Kremer-aanhang' is te vinden in de schoolstrijd en kerkelijke richtingstrijd. Dankzij de 'Vrienden der Waarheid'⁴⁵ was al op 15 december 1868 een christelijk nationale school in Berlikum opgericht, waarvan het aantal leerlingen in tien jaar tijd steeg van 48 naar 200 (in 1879); de openbare school verloor veel leerlingen. Daarmee kreeg deze orthodoxe richting, voortgekomen uit het Reveil, al vroeg een stevige basis in de Berlikumer gemeenschap. Pas in 1881 kwam er een dominee voor deze stroming in Berlikum en na 1886 zorgde de Doleantie dat deze modaliteit duidelijker vorm kreeg. Een jaar later benoemden de gereformeerden hun eerste dominee. Dat was hetzelfde jaar waarin Kremer als schoolhoofd werd benoemd.

Sjoerd zelf was in 1853 gedoopt door de gematigd vrijzinnige dominee M.L. de Boer. In 1871 liepen in Berlikum de gemoederen hoog op in verband met de benoeming van een nieuwe dominee. Er ontstonden relletjes, ruiten sneuvelden, beschuldigingen vlogen over een weer waarbij de drank rijkelijk vloeide. Meester Groenewold van de openbare school werd door de confessionelen beschimpt⁴⁶ en Sjoerds vader Auke Aukes Tolsma 'was beleedigd door Jan Jer. Quarrée in tegenwoordigheid van Keimpe D. Reitsma.' Deze laatste 'liep met den flesch in den zak' en had volgens ooggetuigen gezegd dat 'hij er een anker jenever voor over had dat ze bij Eeltje Simens de glazen insloegen.' De vader van Sjoerd werd volgens een

andere getuige zelfs mishandeld door Jan Jeremias Corée. De Tolsma's werden op niet mis te verstane wijze geconfronteerd met de gevolgen van overmatig drankgebruik.

De versterking van de orthodoxie in Berlikum en de opkomst van Patrimonium liepen ongeveer parallel. Vele gewone mensen in de dorpsgemeenschap werden gemobiliseerd om voor hun geloof op te komen. Bovendien herkende het overgrote deel van het traditionele kerkvolk zich in de bijbelse benadering van Patrimonium: het was hun vertrouwde wereld. Het paradijs op aarde dat de 'ongelovige' Domela Nieuwenhuis voorstond, was voor velen een stap te ver.

Ondanks hun wekelijks discussies groeiden Kremer en Tolsma steeds verder uit elkaar. Sjoerd nam afstand van de Hervormde Kerk.⁴⁷ Kremer had het voordeel dat hij de nieuw gevestigde christelijke orde vertegenwoordigde, terwijl Sjoerd met zijn radicale idealen in een veel groter spanningsveld met een groot deel van de plaatselijke gemeenschap terecht kwam.

Oproer in Sint Annaparochie

In 1889 zorgden Sjoerds zwager Tjeerd en Jan de Boer voor veel ophef door de kerk van te Sint Annaparochie ook voor niet religieuze zaken beschikbaar te stellen. Zij waren zowel kerkvoogd van de hervormde kerk als lid van de SDB. Bovendien was Tjeerd voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht sinds de oprichting op 19 september 1890.

Met een democratische meerderheid van de lidmaten wisten zij er voor te zorgendat het kerkgebouw beschikbaar kwam voor kiesrechtpropagandisten als Van Zinderen Bakker, Vitus Bruinsma en Domela Nieuwenhuis.⁴⁸ Toen de *Leeuwarden Courant* aanvankelijk meldde dat het besluit maar met een paar stemmen verschil was genomen kwam de volgende reactie uit St. Anne: 'Men schrijft ons uit St. Anna-Parochie, dat niet met een paar stemmen meerderheid de lidmaten der Hervormde kerk besloten om sprekers voor algemeen stemrecht in de kerk te laten optreden, maar met 45 tegen 32 stemmen.

Ook geschiedde de stemming niet enkel voor sprekers voor algemeen stemrecht, maar voor den heer Domela Nieuwenhuis, die alleen bij name genoemd is, en voor andere sprekers zonder bepaling van kleur of richting. De zin: "Vooral ook met het doel om drankmisbruik tegen te gaan ware beter aldus geformuleerd: "vooral ook met het doel om het vergaderen in een dranklokaal te vermijden", waarin dus evenzeer bestrijding van het gebruik als van het misbruik van sterken drank ligt opgesloten.'⁴⁹ Het concreet benoemen van de drankbestrijding als belangrijke waarde die het doel heiligt, springt hierbij in het oog.

Op zondag 24 november 1889 hield Domela Nieuwenhuis daar de rede

*Voorheen en thans of de Franse revolutie van 1789 in vergelijking met onzen tijd.*⁵⁰ Het werd een voor die dagen indrukwekkende bijeenkomst, waarbij het massaal toegestroomde volk voor een groot deel buiten de kerk moest blijven luisteren. Dit gebeurde echter tot grote verbijstering van de Friese Synode. Hoe was het mogelijk dat voor een ondertussen ongelovige als Domela Nieuwenhuis de kerk van Sint Annaparochie beschikbaar was voor het verkondigen van antichristelijke beginselen! Deze hele kwestie wordt uitvoerig beschreven door Sannes.⁵¹

Sinds jaren had de kerkelijke gemeente van Sint Anne geen vaste predikant meer⁵² en was het kerkgebouw verwaarloosd. Daar kwam nu een conflict binnen de kerkelijke gemeente bij. Het classisbestuur besloot op 11 december 1891 om 95 (in 1889 waren er 168) lidmaten uit de kerk te zetten, waaronder uiteraard de kerkvoogden Schat en De Boer. Beide heren weigerden evenwel de administratie van de kerk over te dragen aan het nieuwbenoemde bestuur. Dat probeerde haar gelijk te krijgen via de rechter. Aanvankelijk werden Schat en De Boer in het gelijk gesteld, maar in hoger beroep verloren ze. Ze waren echter zo overtuigd van hun gelijk, dat ze in beroep gingen bij de Hoge Raad in Den Haag. Het pakte verkeerd uit. Op 26 juni werden ze veroordeeld tot de proceskosten.

Desondanks legden Schat en De Boer de eisen van het nieuwe kerkbestuur - een schadevergoeding van 3000 gulden en de overdracht van archief, administratie en sleutels - naast zich neer. Op 4 oktober liet de rechtbank beslag leggen op het roerend en onroerend goed van beide mannen. Over het verloop van het conflict leven nog verhalen bij de nazaten van Sjoerd Tolsma die de weergave bij Sannes kleurrijk illustreren.

De veiling van de inboedels zou aanvankelijk in de eigen woningen van Schat en De Boer plaatsvinden. Die veiling werd evenwel tegengewerkt door de plaatselijke bevolking. Toen Sjoerd Tolsma daarbij het woord wilde voeren, werd hij door politie in burger in de sloot gegooid.

Omdat de veiling niet slaagde in Sint Annaparochie, zou die nu worden gehouden in Leeuwarden. De goederen zouden op twee verhuishagens worden geladen die per spoor op platte spoorwagens uit Leeuwarden kwamen. De wagens met ijzeren banden om de wielen moesten door paarden vanaf het station verder worden getrokken. Maar de boeren in Sint Annaparochie hadden zogenaamd geen paarden beschikbaar voor de wagens. De ochtend daarop vond men de wagens terug in de Noordervaart. Omdat het laadperron dezelfde hoogte had als de spoorwagens en het perron daarna afliep naar de Noordervaart, had men de verhuishagens 's nachts met mankracht gemakkelijk hierheen kunnen duwen. Nieuwe wagens werden uit Leeuwarden aangevoerd en tevens paarden uit een stoeterij te Leeuwarden. De nieuwe wagens werden onder toezicht oog van de marechaussee meteen volgeladen. Daarna gingen ze direct

naar Leeuwarden. Sannes verhaalt over die dag: 'Op maandagmorgen 12 oktober 1896 komt de deurwaarder met een grote verhuiswagen en een aantal Rijksveldwachters. Er is een massa volk op de been want de landarbeiders zijn thuis vanwege de regen. Bij de Boer had het inladen van meubelen, enz. vrij kalm plaats maar bij Schat was zijn woning volgelopen met vrouwen en mannen, de kachel stond gloeiend (die kon op die manier niet worden meegenomen) en de deur was op slot. Enige tijd wachtte men tot de nieuwbenoemde burgemeester D. Hesselink, die op 9 oktober voor het eerst zijn gemeente betrad, op het terrein verscheen. Dan treedt de gewapende macht handelend op, de deur werd geforceerd, de mensen stoven door de ramen naar buiten, waarna een gedeelte van de inboedel ingeladen werd tot de wagen vol was.'

Ook de *Leeuwarder Courant* deed verslag over het voorval: 'St. Anna-Parochie, 12 October. Heden is alhier de deurwaarder met den verhuiswagen uit Leeuwarden gekomen om de meubelen te halen van de kerkvoogden der Hervormde gemeente Schat en de Boer, welke morgen wegens wanbetaling der gerechtskosten ten bedrage van pl. m. f 1100 betreffende het kerkelijk proces, publiek te Leeuwarden zullen worden verkocht. Uit vrees voor samenscholing en tegenwerking was de commandant der marechaussee aanwezig met 15 man. Er was veel volk op de been.⁵³ Diezelfde dag was er een protestmeeting tegen de gedwongen verkoop te Amsterdam, waar Tjeerd Schat, de onderwijzer J. van der Wijk uit Oldelamer en Domela Nieuwenhuis het woord voerden.⁵⁴

De publieke verkoping vond nu plaats op 18 oktober in Amicitia te Leeuwarden.⁵⁵ Volgens de familieoverlevering nam Sjoerd hier het woord en hield de aanwezigen voor niets te kopen, omdat de goederen op onrechtvaardige wijze in beslag waren genomen. Op die manier zou de eigenaar zelf ze dan via een stroman voor een gulden kunnen terugkopen. Deze bemoeienis van Sjoerd duurde niet lang, want even later werd hij door de aanwezige politie op straat gezet. Een gedeelte van de goederen werd door geestverwanten opgekocht: 'Een deel der vastigheden is aangekocht door den heer van Wijk van Oldelamer, die in den laatsten tijd een paar malen de zaak der ontzette kerkvoogden in vergaderingen heeft bepleit.⁵⁶ In Kalma's levensbeschrijving van Van der Wijk kan men in dit verband lezen: 'Hij werd steeds anti-kerkser en hielp in 1896 de socialistische kerkvoogden van St. Anna Parochie, die afgezet werden. Met zijn vriend, de "rode baron" C.W.A. Van Haersolte (1845-1925) steunde hij de veroordeelde kerkvoogden financieel.⁵⁷ Ook Sannes vermeldt dat voor de verkoop maar weinig belangstelling was en zegt verder over deze zaak: 'Op 15 okt. wees de rechtbank de eis van de tegenpartij Ferwerda c.s. toe en binnen 2 maanden moest f 3000,- betaald worden. Dat was het eind van een hardnekkige strijd die de Bildtse arbeiders geweldig heeft bemoedigd.'⁵⁸

Jan de Boer en Tjeerd Schat waren bankroet. Eerder had Sjoerd f 300 van Tjeerd geleend. Dat bedrag had hij ondertussen al afgelost. Tjeerd leende nu van Sjoerd. Die heeft het geld evenwel nooit teruggezien. Toen er na het overlijden van Sjoerd in 1936 een boedelscheiding werd opgesteld, bevatte die nog een schuldbekentenis van Tjeerd van 470 gulden. Boekhoudkundig werd die gewaardeerd op 100 gulden. De familie heeft zich onderling niet al te druk meer gemaakt over dit smartengeld voor een rechtvaardiger wereld.

Het politieke leven na 1896

Sjoerd zag hoe zijn familieleden in 1896 hun wonden moesten likken. Zijn broer Jarig was te Sint Annaparochie bij een confrontatie met de marechaussee te paard een steeg ingedreven en vervolgens in een heg geduwd. Zijn achtervolger schopte hem vanuit zijn hoge zit genadeloos met de laarzen op de borst. Voor de rest van zijn leven zou Jarig hier een longaandoening aan overhouden. Sjoerds zwager Tjeerd Schat bleef met schulden zitten.

In het Bildt bleef de Domela Nieuwenhuis-aanhang lange tijd groot. Toen Domela in 1897 de Socialistenbond verliet en in het jaar daarop het blad *De vrije socialist* uitgaf, werd dit weekblad meer op Het Bildt verkocht dan in Amsterdam.⁵⁹ De houding van de socialistische beweging ten opzichte van de (kleine) middenstand, waartoe Sjoerd en Tjeerd in zekere zin ook toebehoorden, was ambivalent.⁶⁰ Dat gold zowel voor Domela en de SDB als voor Troelstra en de SDAP.⁶¹ Enerzijds beschreef Domela in zijn brochure *Wat is de toekomst onzer middenklasse?* dat de middenstand ook slachtoffer was geworden van het kapitalisme, anderzijds benoemde hij ze als loondieven die profiteerden van de arbeid van anderen. Paradoxaal genoeg vonden Domela Nieuwenhuis en Troelstra hun actieve aanhang in die tijd vooral onder deze groep. Kleine zelfstandigen waren iets minder afhankelijk dan arbeiders in loondienst. Het mentaliteitsverschil dat voortvloeyde uit hun beroepshouding zal hun mens- en maatschappijvisie mede hebben gevormd.

Tjeerd en Sjoerd en hun vele geestverwanten waren kleine ondernemers. Veelzeggend in dit opzicht is de doorveldwachter Vander Laansamengestelde lijst met leden van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht.⁶² Van de 16 personen uit Berlikum waren er 12 kleine ondernemers, 1 was onderwijzer, 2 waren arbeiders en 1 had geen werk. Volgens de familieoverlevering wilden Sjoerd en Tjeerd de wereld verbeteren, dat was hun voornaamste doel, en niet het socialisme als zodanig. Ze kozen ook niet voor het parlementaire socialisme van de SDAP, maar waren voorstanders van directe actie tegen misstanden. Hun oordeel over P.J. Troelstra was niet mals, ze noemden hem onbetrouwbaar en een leugenaar. De zaak van de

Veldwachter Hendrik van der Laan (rechts vooraan), die het politieke leven in Menaldumadeel in tal van rapporten voor zijn burgemeester versloeg, poseert in zijn woonplaats Beetgum voor de fotograaf (Foto: VARA Televisiedienst).

onschuldig veroordeelde broers Hogerhuis (1895 en volgende jaren) had hij verloren, omdat hij de boel had bedonderd. Dat was trouwens in het algemeen het standpunt van de Domela-aanhangers. Volgens zijn familie heeft Sjoerd zich erg druk gemaakt over de Hogerhuiszaak. Dat was ook niet verwonderlijk, want de slachtoffers van het drama kwamen niet alleen uit het naburige Beetgum, maar waren bovendien politieke geestverwanten van Sjoerd. Hij zal ze persoonlijk gekend hebben. Keimpe Hogerhuis was in Beetgum voorzitter van de plaatselijke Sociaal-Democratische Bond (1892) en jaren achtereen bestuurslid van de Beetgumer afdeling voor Algemeen Kies- en Stemrecht.⁶³ Ook in Berlikum werden over deze zaak bijeenkomsten georganiseerd. Op 28 september 1897 organiseerde de *Sociale Jongelingsbond* van Sint Jacobiparochie een bijeenkomst te Berlikum met als spreker de vrij socialistische diamantbewerker Izaak Samson uit Amsterdam. Zijn onderwerp was: de onschuld van de Gebr. Hogerhuis te Beetgum.

Een bijkomstig gevolg van de Hogerhuisagitatie is een lijst met aanhangers van beide socialistische stromingen, opgesteld door veldwachter Van der Laan in opdracht van de burgemeester ten behoeve van de Procureur Generaal bij het gerechtshof te Leeuwarden uit 1897. In de lijst wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de Domela Nieuwenhuis-

aanhangers (21 mensen) en Troelstra-aanhangers (25 mensen).⁶⁴ Maar geheel betrouwbaar was Van der Laans inschatting niet, al bleef de aanhang van Domela Nieuwenhuis in dit deel van Friesland vooralsnog groot. Helaas is een dergelijke lijst voor Berlikum niet overgeleverd

Sjoerd bleef een aanhanger van het gedachtegoed uit de wereld van Domela. Hij adverteerde in bladen als *De vrije socialist*, *'t Morgenrood* en *De Landman* en hij kwam ook voor op de ledenlijst van de *Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit* (GGB) die in 1901 op initiatief van Frederik van Eeden was opgericht.⁶⁵ Doel van deze vereniging was het vormen van kolonies en het stichten van productieve associaties.

Toch zal Sjoerd zich steeds meer op zijn eigen onderneming gaan richten. Na het overlijden van zijn schoonvader Pieter Schat in 1909 leverde de verkoop van diens tuindersland in Sint Annaparochie genoeg geld op voor de bouw van een nieuwe winkel in de hoofdstraat van Berlikum, nu Buorren 93. Alles leek erop dat hun leven nog een mooie toekomst zou krijgen: een huiselijker Sjoerd en een bloeiend gezin. Kortom de wereld, waarin Elske zich beter thuis voelde.

Een goede toekomst voor de kinderen

Sjoerd Aukes Tolsma was een man die volop aan het sociale en culturele leven van zijn tijd deelnam. De strijd tegen onrecht en regenten was weliswaar de hoofdzaak, maar naast de politieke organisatie bestond een heel netwerk van culturele verenigingen met eigen sociale verbanden. Het gezamenlijk delen van denkbeelden en gevoelens versterkte de onderlinge band. Sjoerd vertolkte zijn belevingswereld ook door voordrachten, muziek en zang op bijeenkomsten. Hij was een voorbeeld van een rode familie met een rijk cultureel leven.

De belangrijke rol die de muziek in het gezin van Sjoerd speelde, is opvallend. Zijn kinderen leerden muziekinstrumenten bespelen: Auke viool, Pieter piano en Jarig viool. Dochter Akke zong liederen. De Friese taal was voor Sjoerd meer dan alleen het alledaagse communicatiemiddel. De opbloeiende Friestalige zangcultuur van die dagen werkte diep in het gezin door. Akke (1895-1985) zong samen met haar man vaak Friese liederen bij bruiloften en andere feestelijke gelegenheden. Toen ze aan het eind van haar leven in kindsheid verviel, zong ze nog alle liederen uit het *Fryske Lieteboek*, hoewel ze haar eigen kinderen niet meer herkende.

In het gezin van Sjoerd zat in de opvoeding van de kinderen ook het streven naar een betere wereld voor hen. Het voor de socialistische beweging kenmerkende maatschappelijke opstijgingsideaal - proberen de kinderen een beter bestaan te geven dan jezelf - speelde bij een ambitieuze man als Sjoerd duidelijk een rol. Belangrijk was dat de kinderen zich konden redden in de wereld en dat zij maatschappelijk goed terecht kwamen.

Het hooggestemde socialistische ideaal, waarin de kinderen in hun opvoeding werden voorbereid om de nieuwe socialistische maatschappij op te bouwen en te beheren, zal door de praktisch ingestelde Sjoerd met enige reserve zijn beleden. Zijn opvoedkundige denkbeelden zullen meer zijn ingegeven door zijn strijdbaar rechtvaardigheidsgevoel. Alle mensen behoorden, zonder aanzien van rang of stand, het onderwijs te krijgen dat paste bij hun talenten. In die dagen was voor veel mensen het voortgezet onderwijs gewoon financieel niet haalbaar. Verder leren betekende ook voorlopig nog geen geld verdienen en bovendien was er geld nodig om een studie te betalen.

Met behulp van korte familieanekdotes wordt hierna een reconstructie gemaakt van de scholen die door Sjoerd geschikt bevonden werden voor zijn kinderen. Zo zal zijn oudste zoon Auke toen hij zes jaar was naar de school van Kremer zijn gestuurd. Auke verhaalde later zelf dat zijn vader zich er in toenemende mate aan had geërgerd dat hij uit de mond van zijn zoon moest horen hoe 'Gods hand' voor veel zaken des levens de verklaring gaf. Dankzij een dweperige indoctrinatie leerden de kinderen op school op vele vragen als antwoord: 'Van onze lieve Heer, meester.' Een voorval verankerde dit verbale ritueel in het familiegeheugen. Auke vertelde na thuiskomst uit school dat ze het mooie regentje van vannacht te danken hadden aan onze lieve Heer. Sinds die tijd bleef de hierbij behorende korte dialoog de verklaring voor het feit waarom Auke van de christelijke school was gehaald: 'Van wie kwam dat mooie regentje van vannacht?' 'Van onze lieve Heer, meester.'

Een logische schoolkeuze was nu de openbare school in Berlikum geweest. Sjoerd stuurde zijn kinderen echter naar de school in Wier. Of die keuze met daar wonende geestverwanten of de kwaliteit van het onderwijs te maken had, wordt niet helemaal duidelijk. De school in Wier stond goed bekend. Na afloop van de lagere school gingen de oudste kinderen van Sjoerd naar de avondschool. Toch blijft het opmerkelijk, dat het hoofd van de openbare school te Berlikum, J.H. Groenewold, tot op hoge leeftijd muziekles gaf aan de Berlikumer jeugd. Een plaatselijk strijkorkest droeg zelfs zijn naam.⁶⁶ En dat terwijl de muziek ook sterk in het gezin van Sjoerd leefde.

De jongste zoon van Sjoerd en Elske was Jarig (*1890). Hij kon goed leren en behaalde in 1909 het diploma van de Rijks HBS te Leeuwarden.⁶⁷ Daarna ging hij in Utrecht naar de Rijksveeartsenijschool.⁶⁸ Zijn neef (oomzegger) Auke staat bijna honderd jaar later het verhaal nog levend voor de geest. Jarig moest als student behoedzaam met zijn schaarse middelen omgaan. Bovendien kwam hij uit een nest van geheelonthouders. Als serieuze jongeman zal hij plichtsgetrouw de levensstijl van het ouderlijk huis in Utrecht hebben voortgezet. De meeste andere studenten hadden een meer

bemiddelde achtergrond, waardoor ze zich een uitbundiger studentenleven konden veroorloven. Daarom was Jarig aanvankelijk geen lid geworden van de studentenvereniging. Voor allerlei organisatorisch studiezaken, zoals het tentamenrooster, was dat wel van belang. Toen hij uiteindelijk na bijna twee jaar alsnog lid werd, is hij waarschijnlijk extra hard aangepakt tijdens de ontgroening. Hij moest onder andere een hele nacht vissen in een vijver en is toen verkleumd. Zo liep hij een longontsteking op, die hij niet liet behandelen. Zijn hospita merkte niet dat hij nauwelijks iets at. Bovendien had hij een open voet doordat hij tijdens de ontgroening was geslagen met een bos sleutels. Ondanks alle ellende wilde hij toch zijn examen afronden. Het was augustus 1911. Hij zat te studeren in een klein kamertje, waar het benauwend heet was. Ten langen leste keerde hij naar huis terug, maar het was al te laat. Hij kwam te overlijden. Toen dat nieuws in Utrecht bekend werd, kwamen zijn medestudenten naar Berlikum en wilden hem met studenten-eer ten grave dragen. Maar Sjoerd zei: 'Daar is het gat van de deur, ik wil jullie er niet bij hebben.'

Hoe toevallige momenten uit de laatste levensdagen van Jarig nog in het familiegeheugen zitten, blijkt uit de overlevering van een observatie van Rintje Hoogland, een aangetrouwde neef van Elske. Rintje had Jarig nog in Leeuwarden gezien toen hij van de trein op de tram moest overstappen. Hij slingerde als een dronken man, terwijl hij geen druppel gebruikte. Zo draaierig van de koorts moet hij toen zijn geweest.

De studie van Jarig zou volgens de familie zijn betaald door een grossier in tabakswaaren uit Gorredijk die daar tot de Joodse gemeenschap zou hebben behoord.⁶⁹ Hij reisde met de tram en leverde spullen aan Sjoerd. Hij had bewondering voor Sjoerd zijn gezin: er was levenslust en enthousiasme, er werd gezongen, voorgedragen en gespeeld op de trekkzak, viool en piano: 'Hij zat daar dan aan tafel en genoot van de vrolijke levendigheid om zich heen.' Er hing een idealistische sfeer in dit gezin. De handelaar leefde mee met het wel en wee van de familie. Sjoerd vertelde hem over zijn zoon Jarig: 'Die jongen wil graag veearts worden, maar daar heb ik de centen niet voor.' De Gorredijkster bood toen aan, want hij en zijn vrouw hadden zelf geen kinderen: 'dan betaal ik dat wel!' Sjoerd zei toen, dan sluit ik wel een verzekering af, want als die jongen wat overkomt, dan krijgt onze weldoener zijn geld terug. 'Zonder schuld zal hij in zijn graf liggen.' Dat dit dramatisch argument werkelijkheid zou worden, daar had de familie niet op gerekend.

Het overlijden van hun zoon Jarig op 4 oktober 1911 was een grote slag in het leven van Sjoerd en Elske en hun gezin. Ze waren helemaal de kluts kwijt. Sjoerd verloor zijn idealen en ging in zijn werk op, terwijl Elske werd bevangen door een rusteloosheid die hen dreef om verschillende keren te verhuizen. Op de Bildtdijk in Berlikum had zij als jonggetrouwde vrouw

nog vol weemoed naar haar vertrouwde Sint Annaparochie getuurd. Nu kende de wereld geen troostende plaatsen meer.

Naar aanleiding van het overlijden van Jarig schreef zijn broer Auke (1884-1960) een Fries gedicht voor zijn ouders:

*Yn 'e bloei fan it libben, fol moaie idealen
Sa moast fan ús skiede, in slach, o hoe wreed
ferdwûn is no alles, it âlderhert brutsen
Ús âlden foaral, hoe sear docht har leed.
Wy steane ferbûke en fiele ús ferlitten
't is alles sa stil yn 't âlderlik thús
No't wy net hearre dyn stimme en misse
dyn blik en dyn wêzen, sa dierber foar ús.
Sliep sêft, bêste broer, op dyn grêf in blier blomke
Dat jimmer oan dy ta oantinken ús winkt
Dyn byld sil ús bliuwe, wurdt nearne fergetten
Oant ek ús wêzen yn d' ierde fersinkt.*

In hun wereld bood ondertussen geen hemel meer troost, alleen in de herinnering leefden de naasten nog voort.

Toen Sjoerd ouder werd, waarschuwde hij zijn kinderen voor de politiek. 'Als 'kleine man' kon men niet veel veranderen op deze wereld. Het was

Sjoerd en Elske Tolsma rond 1932. In dat jaar waren ze vijftig jaar getrouwd.

beter om je op je werk te richten en je niet met staats- en kerkzaken te bemoeien: 'Dan kom je niet klaar.' Met de laatste opmerking bedoelde hij dat je er eindeloos mee door kon gaan, zonder dat het uiteindelijk iets opleverde. Zoon Pieter kreeg ooit een boete van een gulden, omdat hij niet had gestemd. Later was hij evenals zijn zuster Akke vrijzinnig-democraat. De oudste broer Auke werd lid van de SDAP. Zijn broer Pieter daarentegen wilde als geheelonthouder in Sint Annaparochie niet lid worden van de enige geheelonthoudersvereniging in dat dorp, omdat deze 'rood' was.

Uit Sjoerd zijn woongedrag en zijn hulp bij de huisvesting van zijn kinderen, blijkt dat zijn ondernemerschap hem in het persoonlijk leven goed afging. Hij breidde zijn zaak uit met een filiaal in Sint Annaparochie en pakte nieuwe technische ontwikkelingen op. Samen met zijn zonen Auke en Pieter storten zij zich in het werk dat het opkomend gebruik van elektriciteit bood. Het samen met zijn kinderen werken aan een goed bestaan, moet hem in deze levensfase de meeste persoonlijke voldoening hebben gegeven.

In 1912 kwam hun zoon Pieter in de zaak in Berlikum en verhuisden Sjoerd en Elske naar Sint Annaparochie. Een jaar later verruilden ze weer van plaats. In Berlikum bleef Sjoerd in de zaak actief tot zijn dochter Akke in 1918 in het huwelijk trad. Daarna verhuisden ze in 1920 naar Achter de Hoven in Leeuwarden en vervolgens in 1922 naar Huizum, onder de rook van Leeuwarden. Waarschijnlijk omdat hun oudste zoon Auke daar destijds woonde. Auke was boekhouder bij het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf. Toch dreef de onrust Sjoerd en Elske voort. In 1925 keerden ze weer terug naar Berlikum waar Sjoerd op 4 juli 1936 overleed. Elske bleef er wonen, tot ze in de laatste periode van haar leven bij haar oudste zoon Auke in huis kwam, die sinds 1930 in de Bildtsestraat (*what's in a name?*) te Leeuwarden woonde. Hier overleed ze vroeg in de ochtend op 4 juli 1942, op dezelfde datum en tijd als haar man. Een toevallige schikking van het lot of een onverklaarbare kracht van een diepere binding?

Ter afsluiting

In de inleiding werd het levensverhaal van Sjoerd Aukes Tolsma aangeduid als een *petite histoire* binnen de geschiedschrijving. In eigen familie hebben Sjoerds maatschappelijke activiteiten diepe indruk gemaakt. Sjoerd nam actief deel aan een maatschappelijk veranderingsproces, waarbinnen gangbare verhoudingen op hun kop kwamen te staan. Dat een mens daarin een dergelijke rol durfde te spelen, heeft ongetwijfeld ook te maken met zijn karakter. In zijn strijd voor een betere en rechtvaardiger wereld kan het onverzettelijke optreden van Sjoerd met de Friese woorden *fan bûgjen fjemd* in een eervolle historische dimensie van Friesland worden geplaatst.

Binnen de traditionele dorpssamenleving van Berlikum koos Sjoerd geleidelijk heel bewust de weg die Domela Nieuwenhuis wees. De beide mannen die in het bovenstaande verhaal hun nek uitstaken, Sjoerd Tolsma en zijn zwager Tjeerd Schat, behoorden tot de 'kleine middenstand' van het dorp. Binnen de sociale stratificatie zaten zij tussen de arbeiders en (grote) boeren in. Zij waren als zelfstandigen minder afhankelijk dan de arbeiders in het dorp en ze waren gewend hun zaakjes zoveel mogelijk zelf te regelen. Dat verklaart misschien mede waarom Sjoerd niet voor het socialisme van Troelstra was. Hij vond dat bij die socialisten het initiatief niet bij de gewone arbeider lag en dat de mensen te afhankelijk waren van anderen. Het credo van Domela Nieuwenhuis - 'Jullie moeten jezelf bevrijden' - past in dat denken. Hetzelfde mentaliteitsverschil, maar dan in sterkere mate, bestond eerder al in Berlikum tussen Patrimonium (volgzaamheid) en SDB (directe actie).

Vat men de levensloop van Sjoerd Aukes Tolsma samen, dan ziet men een leven voorbijtrekken waarin de hoofdpersoon probeerde zoveel mogelijk zichzelf te redden. Dat was hem als schipperszoon al in zijn prille jeugd bijgebracht. Toen door een economisch crisis vele mensen in een uitzichtloze armoede kwamen te verkeren, boden de rationele oplossing van het socialisme en de vervangende verlossingsboodschap van Domela Nieuwenhuis Sjoerd een hoopvoller weg dan het christendom van de 'kleine luijden'. Bovendien waren de 'Schatten,' zijn schoonfamilie, vrijzinnig. Hij koos hierin een radicaler weg in zijn dorp dan de meeste gereformeerden, die vaak tot het arbeidersvolk behoorde. Die kozen voor Patrimonium dat in die dagen ook stevig aan de weg timmerde. Deze periode viel samen met de bloeitijd van Sjoerd zijn leven.

Met zijn ontvankelijk, moedig en creatief karakter heeft Sjoerd op een heel eigen wijze deelgenomen aan het spel van de maatschappelijke krachten. Er zat letterlijk en figuurlijk muziek in zijn leven. Maar uiteindelijk, toen hij ouder werd, verloor hij zijn geloof in de politieke macht van de 'kleine man'. Het anarchisme was voorbijgestreefd door het parlementaire socialisme van de grote concurrent Pieter Jelles Troelstra, dat al gauw de hoofdstroming van de arbeidersbeweging was geworden.

Het tragische verlies van zijn talentvolle zoon Jarig in 1911 vormde een keerpunt in zijn bestaan. Bovendien had Sjoerd Tolsma in toenemende mate zijn machteloosheid ervaren in het politieke krachtenveld. Het praktisch ondernemerschap en zijn andere kinderen vooruit helpen, waren veel tastbaarder zaken. Het anarchisme als weg naar een betere wereld verdween uit de familie, maar wel zouden aspecten uit de levensstijl van Sjoerd voortleven in de familie: de geheelonthouding, de muziekbeoefening, de Friese zangcultuur, het atheïsme (humanisme), een praktisch gevoel voor rechtvaardigheid en het zelf aanpakken en op

orde houden van je zaken. Ook al veranderden de opvattingen van Sjoerd in later jaren, op een cruciaal moment in de politieke vormgeving van de Nederlandse samenleving (1885-1900) speelde hij in dat proces een belangrijke rol op lokaal niveau, zijn Berlikumer wereld.

Bronnen en literatuur

Archieven van Menaldumadeel,

nr. 292-379 (Bevolkingsregister 1849-1921), nr. 620 (Socialistische pamfletten e.d., 1890-1914) en nr. 802 (stukken betreffende kerkelijke ongeregelheden te Berlikum, 1871).

Interviews met Romke Tolsma (Leeuwarden 1998) en Auke Tolsma (Sneek 2005).

Tresoar (genealogische gegevens via internet; notarieel archief).

Faber, Rients, *Lucius Columba Murray Bakker, master fan it Fryske wurd* (Ljouwert 2003).

Frieswijk, Johan, 'Arbeidersgeschiedenis in Friesland.', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Frieslands verleden verkend* (Ljouwert 1987), 141-150.

Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977).

Frieswijk, J., J.J. Kalma en Y. Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de apostel van de Friese arbeiders* (Leeuwarden 1988).

Frieswijk, Johan, 'De beginjaren van de sociaal-democratie in Huizum', *Tusken Potmarge en Jokse* deel IV (1999), 55-66.

Gedenkboek van de Rijks Hoogere Burgerschool (Leeuwarden 1918).

Grijpstra, Syb en Johan Frieswijk, 'Viering Eerste Mei liep uit op vechtpartij', *Fryslân* 9 (2003) 1.

Hagoort, R., *Het beginsel behouden: gedenkboek van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Amsterdam 1934).

Hartseman, D., *2000 jaar leven in een Friese grietenij, Menaldumadeel* (Buitenpost 1981).

Kalma, J.J., 'Geertje Kleefstra, een ster die even schitterde', *Leeuwarder Courant* 8 november 1975.

Kalma, J.J., 'St. Anne in het nieuws. De kerkelijke strijd tussen 1889 -'96', *Friesland Post* (1976) 31.

Kalma, J.J., 'Wijk, Johannes van der', in: P.J. Meertens e.a. (red.): *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland II*, (Amsterdam 1987), 187-188.

Kamminga, L., 'Ontwikkeling van de nijverheid in Menaldumadeel.', in: O. Santema en Y.N. Ypma (red.), *Skiednis fan Menameradiel* (Ljouwert 1972).

Kuiper, Y., en J. Frieswijk, *Sporen van Domela Nieuwenhuis in Friesland* (Heerenveen 2002).

Leeuwarder Courant, diverse jaargangen: <http://www.archiefleeuwardercourant.nl>

Sannes, H., *Geschiedenis van Het Bildt, deel III (1795-1955)*. (Franeker 1956).

Sannes, H., *De schoolmeesters van Menaldumadeel in den loop der t den*. Overdruk uit *Franeker Courant* 1938. Zie ook: Schoolmeesters in Friesland, 1600-1950, www.fryske-akademy.nl (home>uitgaven>online>geschiedenis>schoolmeesters in Friesland).

Sleurink, Hans en Johan Frieswijk, *De Zaak Hogerhuis, 'eene gerechtelijke misdaad'* (Leeuwarden 1984).

Spahr van der Hoek, J.J., *Geschiedenis van de Friese landbouw* (Drachten 1952).

Tolsma, Peter, *Tolsma reünie 2006* (aantekeningen met afbeeldingen over de familie Tolsma).

Troelstra, P.J., *Gedenkschriften II* (Amsterdam 1928).

Molen, S.J. van der, 'De rode jaren van Menaldumadeel', *Leeuwarder Courant* 8 april 1972.

Molen, S.J. van der, 'Felle taal bij 'Patrimonium'', *Leeuwarder Courant* 8 april 1972.

Sluis, Jacob van, 'Recht boven leer. Tweespalt in hervormd Berlikum, 1871-1880', *De Vrije Fries* 79 (1999), 105-128.

Sluis, Jacob van, 'Van richtingensrijd naar Doleantie. Andermaal tweespalt in hervormd Berlikum', *De Vrije Fries* 81 (2001), 53-65.

Wal, T. Van der, *Opzoek naar een nieuwe vrijheid: een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)* (Leiden 1972).

Wumkes, G.A., *Stads- en dorpskroniek II* (Leeuwarden 1934).

Noten

Met dank aan Johan Frieswijk voor het kritisch doorlezen van het artikel.

- 1 Zie in dit verband ook het artikel van Johan Frieswijk elders in dit nummer: *Biografische aspecten van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland*. In dit artikel is tevens een eigen methodische aanpak beschreven voor de opzet van biografische artikelen.
- 2 M.L. de Boer was predikant van de hervormde gemeente te Berlikum tussen 1846 en 1870.
- 3 Sjoerd Aukes zelf moet niet verward worden met de gelijknamige broer van zijn vader, Sjoerd Aukes Tolsma (1811-1888), herbergier in Berlikum.
- 4 In 1862 gedrukt bij Johannes Enschedé en Zonen. Het kerkboek bevatte het Nieuwe Testament, psalmen, gezangen en de catechismus.
- 5 De verhalen in dit artikel over Sjoerd Tolsma zijn afkomstig uit de interviews met zijn kleinzonen Romke (1917-1999) en Auke Tolsma (*1920). De interviews zijn gehouden in 1998 te Leeuwarden en in 2005 te Sneek. Voor de verdere citaten van hen in dit artikel geldt deze voetnoot als bronvermelding.

- 6 Sleurink en Frieswijk 1984, 19.
- 7 Bij dichtgaande en opengaande balg geeft de trekzaak verschillende tonen. Dit komt omdat een trezkak een doorslaande tong heeft. Behalve wisseltonig is de trezkak ook diatonisch. Niet alle 12 tonen van een octaaf zijn aanwezig, maar alleen de noten van de toonladder. De harmonica is ook diatonisch, maar niet wisseltonig.
- 8 Vriendelijke mededeling van A. Tolsma te Sneek (2009).
- 9 Kamminga 1972, 224.
- 10 Spahr van der Hoek 1952, II, 59.
- 11 Vriendelijke mededeling van Johan Frieswijk.
- 12 Van der Wal 1972, 318.
- 13 Vriendelijke mededeling van Johan Frieswijk.
- 14 Van der Wal 1972, 274.
- 15 *Leeuwarder Courant* 8 maart 1889.
- 16 *Leeuwarder Courant* 20 februari 1890.
- 17 Advertentie in de *Leeuwarder Courant* 6 december 1890.
- 18 Van der Wal 1972, 276.
- 19 *Leeuwarder Courant* 17 juli 1893: ‘**ATTENTIE!** Kiezers in Menaldumadeel De Afdeelingen v/d. Soc-Dem Bond en Algemeen Kies- en Stemrecht van Menaldumadeel bevelen voor de a.s. Gemeenteraadsverkiezing met vertrouwen de volgende Candidaten aan ALLARD Th. DIJKSTRA, Beetgum. SJOERD A. TOLSMA, Berlikum. JAN S. SINNEMA, Engelum. WIJBE WIELING, Wier. DIRK WASSENAAR, Menaldum. Het Bestuur der afdeeling Beetgum v/d. Soc.- Bond, D. BAKKER, 2de Voorzitter. A. KOOPMANS, Secr.’ Doorgaans trad men op als kiescomité van de Volkspartij.
- 20 Omrekening van de gegevens uit de eerste ronde van de verkiezingen uit de *Leeuwarder Courant* van 21 juli 1893.
- 21 Hij was een kennis van dr. L.C. Murray Bakker (Faber 2003, 187 en 236).
- 22 In dit verband past het verhaal over de bijeenkomst van de liberalen te St. Annaparochie in de *Leeuwarder Courant* van 11 januari 1888: ‘Gisteren avond had ten huize van den logementhouder S. van Kammen alhier eene vergadering plaats van de leden der Liberale Bildtsche kiesvereniging “Hervorming zonder wanorde”, met verscheidene kiezers uit deze gemeente. Van deze kiesvereeniging, opgericht in het jaar 1848, en die gedurende haar 40-jarig bestaan steeds met succes gewerkt heeft, waren door verschillende invloeden en hoofdzakelijk door het overgaan van verscheidene personen tot den Bond voor algemeen kies- en stemrecht, slechts weinige leden overgebleven; [...]’
- 23 Faber 2003, 239-241, 244-247 en 284-288.
- 24 Nog twee keer werd deze prijs uitgereikt. In 1891 werd door het paard Marianne van S. Witteveen te Rauwerd de koningszweep gewonnen en op 18 juni 1892 won het paard Jonge Thabor II.
- 25 *Leeuwarder Courant* 8 juli 1891.
- 26 Dorp Berlikum: Sjoerd Tolsma, Dirk Gerbens Visser, Anne Turkstra, Gerrit Ypes de Koe, Hermanus de Jong, Louw Romkes Bakker, Sjoerd Sjoerdsma, Sijbe Ijsbrands Bontekoe, Evert Groeneveld, Goffe van Gelder, Hotze Scheltema en echtgenoot, Fedde Winselaar

- en echtgenoot en Andele Boomsma en echtgenoot. Dorp Wier: Klaas Ozinga, Johannes Dirks Werkhoven, Gerben Dirks Werkhoven, Wiebe Wieling, Pieter Andries de Jong, Dirk Groeneveld, Sikke Dijkstra en Klaas Tjitzes Boersma.
- 27 Hartsema 1981, 129-149.
- 28 Frieswijk 1977, 95.
- 29 *Leeuwarder Courant* 29 april 1890.
- 30 Twee versies: een met drie en een met vijf coupletten zijn bewaard in de archieven van Menaldumadeel, nr. 620.
- 31 In het verband met het zingen van socialistische liederen en het ontrollen van het vaandel, lezen we in de *Leeuwarder Courant* van 23 april 1891 over de voorbereiding van het 1-mei feest: 'Op de aanvraag van de Volkspartij 'om in geregelde optocht met controle van vanden en onder het aanheffen van liederen van de plaats hunner resp. aankomst [in Leeuwarden] naar het terrein der meeting' was afwijzend beschikt door de burgemeester van Leeuwarden, 'wijl het ontplooiën van roode vanden en het aanheffen van socialistische liederen een uittarting zou zijn, wat de burgemeester niet kan toestaan, allerminst niet nu die optocht onder kerktijd zou moeten plaats hebben.'
- 32 Archieven van Menaldumadeel, nr. 620.
- 33 Frieswijk 1999, 55-56; Grijpstra en Frieswijk 2003, 21-24.
- 34 Frieswijk 1977, 164-166.
- 35 Archieven van Menaldumadeel, nr. 620.
- 36 *Leeuwarder Courant* 8 april 1972.
- 37 Van der Wal 1972, 336.
- 38 Van der Wal 1972, 421. Art. 1. a. Betere regeling van het grondgebruik ten bate van de gemeenschap. b. Onteigening van grond door den staat met toewijzing aan de gemeenten, die het aan hoofden van gezinnen als gebruikers tegen een bepaald cijfer en onder controle der gemeentebesturen in erfpacht geven.
- 39 Vriendelijke mededeling van Johan Frieswijk.
- 40 *Leeuwarder Courant* 11 december 1896: 'St. Anna-Parochie, 9 Dec. Door de bestuurders der Bildtsche Stichting, welke zich landnationalisatie ten hoofddoel stelt, is het eerste grondbezit der Stichting, ter grootte van 76 A20 cA., aan zeven personen verhuurd. De huurprijs van ieder zevende deel is gesteld op f 7 per jaar, gedurende een huurtijd van 5 jaar. Zoo men weet is de bedoeling de huur uitsluitend te besteden tot den aankoop van land en zoo noodig verbetering van het bestaand bezit.'
- 41 *Leeuwarder Courant* 9 en 23 december 1896.
- 42 Dit moet zijn eerdergenoemde oudste broer Jarig zijn geweest. Die was eerst beurtschipper van Berlikum op Franeker en vanaf 12 mei 1880 van Sint Annaparochie op Sneek. Hij was socialist en lid van Broedertrouw.
- 43 Van der Laan heeft het over de 'Sociale Bond' in plaats van *Socialistenbond*. Dat was de naam waaronder de SDB in augustus 1894 verder ging, nadat de bond als revolutionaire organisatie verboden was.
- 44 't *Morgenrood*, socialistische weekblad voor Harlingen en omstreken, stond onder redactie van Tjeerd Stienstra.

- 45 Door een actie voor de zuivere leer in de Hervormde Kerk ('Vrienden der Waarheid', Reveil) ontstond deze christelijke school. Binnen de kerkelijke organisatie zelf lukte het minder goed voet aan de grond te krijgen. De stemgerechtigden (floreenplichtigen) waren antiorthodox (vrijzinnig en liberaal) en benoemden zo dominees die te licht werden bevonden door het overige kerkvolk, dat veel strenger in de leer was (zie: Van Sluis 1999).
- 46 Van Sluis 1999, 124-125.
- 47 Volgens het bevolkingsregister van Menaldumadeel waren Sjoerd en Elske in 1882 Nederlands Hervormd. In 1890 stond in de kolom geloof: geen.
- 48 De kerk had 168 stemgerechtigde lidmaten. Van hen waren 77 op de vergadering. De meesten van hen waren 'geestverwanten'. Zo werd het besluit met 45 tegen 32 stemmen genomen.
- 49 *Leeuwarder Courant* 22 en 26 februari 1889.
- 50 Sannes 1956, 356.
- 51 Sannes 1956, 355-364.
- 52 De laatste predikant, Arnoldus Wassenbergh, was op 3 maart 1864 overleden.
- 53 *Leeuwarder Courant* 13 oktober 1896.
- 54 Wumkes 1934, 591.
- 55 *Leeuwarder Courant* 12 oktober 1896: Executoriale Boelgoeden. HERMAN van der WOUDE, Deurwaarder te Leeuwarden, zal op Dinsdag 18 October 1896, in "Amicitia" aldaar, publiek en contant, zonder opgeld, verkoopen:
1. Des morgens 10 uur, ten laste van Jan Wietses de Boer te St. Annaparochie, noteboomhouten linnenkast mahonij houten penantkastje, mahonij houten en andere houten (?) stoelen, spiegels, trapnaaimachine, weerglas, kook- en vierkante kachel, tapijten, kleedjes, steen-, en aardewerk en hetgeen verder te voorschijn zal worden gebracht.
 2. Des middags 2 uur, ten laste van Tjeerd Pieters Schat te St. Annaparochie, eikenhouten linnenkast, dito chiffonnier, tafels, stoelen, lampen, spiegels, reguleurklok, tapijten, kleedjes, naaimachine, steen-, en aardewerk en hetgeen verder te voorschijn zal worden gebracht.
- 56 *Leeuwarder Courant* 21 december 1896.
- 57 Kalma 1987, 187-188.
- 58 Sannes 1956, 364.
- 59 Van der Wal 1972, 276.
- 60 Frieswijk 1977, 56.
- 61 Dat kwam het duidelijkst naar voren in het standpunt van de partij tegenover de boeren (de zgn. agrarische kwestie). Vriendelijke mededeling van Johan Frieswijk.
- 62 Ongedateerde lijst met leden van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht te Berlikum: Petrus Antoon Verbeten (onderwijzer), Sjoerd Tolsma (horloger), Hermanus de Jong (karrijder op Leeuwarden), Hotze Scheltema (bode levensverzekering), Auke Jans van der Meij (timmerman), Jan Jans van der Meij (bakker), Anne Turkstra (bakker), Jelle Terpstra (kastelein), Louw Bakker (kastelein), Dirk Visser (kastelein), Pieter Terpstra

- (kastelein), Gerrit Visser (zonder beroep), Gerrit de Koe (slager), Dooitsen van der Leij (gardenier), Siebe Bontekoe (gardenier) en Jan Freerks van der Leij (arbeider).
- 63 Sleurink en Frieswijk 1984, 15.
- 64 Archieven van Menaldumadeel, nr. 620. Sleurink en Frieswijk 1984, 112.
- 65 Vriendelijke mededeling van Johan Frieswijk.
- 66 Sannes 1938.
- 67 *Gedenkboek van de Rijks Hoogere Burgerschool*, 165, nr. 1758.
- 68 Op 5 oktober 1909 verhuisde hij van Berlikum naar Obrechtstraat 56 te Utrecht.
- 69 Deze grossier wordt door Romke Tolsma niet met name genoemd, maar door Auke Tolsma wel. Hij gebruikte de naam De Jong voor deze grossier. Ook wist hij dat deze De Jong met de tram reisde. De plaats Gorredijk werd wel door beide kleinkinderen genoemd. De Jong is tot dusver niet terug te vinden als historisch persoon in de omschreven hoedanigheid. Binnen de familie Tolsma kwam na de Tweede Wereldoorlog het verhaal nog vaak ter sprake, omdat hier iemand van Joodse afkomst de weldoener was. Maar in de lijst met namen die Ernst Huisman samenstelde van de Joodse gemeente komt geen De Jong voor.